

Geçmişten Günümüze

Balıkesir'in Kültürel Mirası

5

Editörler

Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT
Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN
Doç. Dr. Ahmet Ali ÇANAKCI
Dr. Öğr. Üyesi Asem ABDELGHANY
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa POLAT
Dr. Öğr. Üyesi Lütfü CENGİZ

YAYINLARI

Kitap Adı

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BALIKESİR'İN KÜLTÜREL MİRASI - 5

(e- Kitap)

Editörler

Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT

Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN

Doç. Dr. Ahmet Ali ÇANAKCI

Dr. Öğr. Üyesi Asem Hamdy Ahmed ABDELGHANY

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa POLAT

Dr. Öğr. Üyesi Lütfü CENGİZ

Dizgi, MizanpajveKapak Tasarımı

Asem Hamdy Ahmed ABDELGHANY

E- ISBN

978-625-6401-11-2

Yayınevi

Palet Yayınları

Basım Tarihi

Aralık 2022

İletişim Adresi

Palet Yayınları

Mimar Muzaffer Cad. Rampalı Çarşı No: 42 Meram / Konya

Tel. 0332 353 62 27

T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncı Sertifikası: 44040

Web:www.paletyayinlari.com.tr

Web

<http://ilahiyatarastirmalari.balikesir.edu.tr>

Bu eserde, 'Kitap Bölümü' olarak yer alan metinlerin tüm sorumluluğu, yazarlarına aittir. Yazılı izin olmaksızın hangi dil ve ortamda olursa olsun materyalin tamamının veya bir bölümünün çoğaltılması ve elektronik ortamlarda yayımlanması yasaktır. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM
BÜYÜK ŞAHSİYETLER VE ESERLERİ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İki Âlim Profili: Hasan Basri Çantay ve Mehmet Ruhi Turan (Sarı Hoca)

Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN*

Giriş

Hasan Basri Çantay ve Mehmet Ruhi Turan'ın (Sarı Hoca) yaşadıkları dönem, her ikisi birlikte düşünüldüğünde Osmanlı'nın yaklaşık son otuz altı yılıyla Cumhuriyet döneminin ilk elli sekiz yılına tekabül etmektedir. Bir asra yaklaşan bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış, yerine çetin bir kurtuluş mücadelesi sonunda Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuş ve Cumhuriyet'in ilk elli sekiz yılına gelinmiştir. Bu süreçte ülkemizde, yaptıkları çalışmalarla ve yazdıkları eserlerle iz bırakmış çok sayıda âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden ikisi, Balıkesir'de yaşamış ve hizmetlerini burada sürdürmüş Hasan Basri Çantay (1887-1964) ve Sarı Hoca lakabıyla meşhur Mehmet Ruhi Turan (1900-1981)'dir. Çantay, söz konusu sürecin ilk yetmiş yedi yılında, Sarı Hoca ise son seksen bir yılında gerek Osmanlı'da gerekse Cumhuriyet döneminde yaşanan sancılı süreçlere tanıklık etmiştir. Her iki âlim de söz konusu süreçlerde aktif olarak görev yapmış, hem kendilerinin hem de milletin yaşadığı maddî ve manevî sıkıntılar karşısında yaptıkları mücadelelerle ülke tarihinde ve milletin gönül dünyasında derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın son döneminde eğitimlerini tamamlayan Çantay ve Sarı Hoca'nın hizmetleri daha çok Cumhuriyet yıllarında yoğunlaşmıştır.

Bu çalışmada Çantay ve Sarı Hoca'nın, daha çok ilmi yönleri ele alınıp ortaya koydukları âlim profilleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Çantay, Sarı Hoca'ya nazaran edebî, siyasi, sosyal ve kültürel birçok alanda yaptığı çalışmalarla dikkat

---

* Balıkesir Üniversitesi

çekse de her iki ismin başat özelliği İslâm âlimi olmalarıdır. Aldıkları eğitim, yazdıkları eserler ve yaptıkları hizmetlere bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Bu çalışmada öncelikle, onların âlim vasfını kazanmalarına zemin hazırlayan yaşadıkları dönemdeki, siyasî, dinî ve ilmî duruma kısaca yer verilecektir.

1. Yaşadıkları Dönem

Bahse konu olan Osmanlı Devleti'nin son yılları II. Abdülhamid (1876-1909), Mehmed Reşad (1909-1918) ve Mehmed Vahdeddin (1918-1922)'nin padişah olduğu yılları kapsamaktadır. Bu dönem Balkan Savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı'nın (1919-1923) yaşandığı sıkıntılı yıllardan oluşmaktadır. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yılları ile kast edilen ise Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 1980'li yıllara kadar devam eden sürecidir.¹ Türkiye'nin müdahil olmadığı fakat etkilerini hissettiği İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) da bu süreçte yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan en sancılı süreç Kurtuluş savaşı yıllarıdır. Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan işgal girişimleri ülkemize ve milletimize sıkıntılı ve acılı günler yaşatmıştır. Fakat Balıkesir'de doğan ve tüm Anadolu'ya yayılan kuvâ-yı milliye ruhu, milletimizin kurtuluşuna giden yolu açmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bu süreçte durum tespiti yapmak açısından ülkedeki eğitim kurumları, din eğitimi ve âlim yetiştiren kurumlarla ilgili şunlar söylenebilir:

Öncelikle; Osmanlı eğitim sisteminin omurgasını medreseler teşkil etmekteydi. Medreselerde Arap dili ve edebiyatına dair derslerin yanında fıkıh, kelâm, hadis, tefsir gibi dinî ilimler okutuluyordu. Dârülhadis ve Dârülkurrâ gibi ihtisas medreselerinde dinî ilimlerin temeli olan Kur'an, hadis ve kıraat ilimleri üzerinde ihtisas eğitimi yapılıyordu. Fakat Tanzîmât Fermânı ile birlikte (1839) Osmanlı Devleti, Batı tipi yarı seküler modern bir eğitim sistemine doğru geçiş yapmıştır. Bu geçiş süreci içinde 1847'de ilk ortaokulun (rüşdiye), 1850'li yıllarda ilkokulların (ibtidâiye), 1874'te ilk lisenin (idâdî) ve nihayet -kısa süreli de olsa- bir üniversitenin (dârülfünun) açılmasıyla (1870) Batı tipi üç kademeli bir eğitim sistemi ortaya çıkmıştır. 1869'da çıkan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, bu tarihe kadar açılan bütün okulları bütüncül bir örgütsel yapıya kavuşturmuştur.² Fransız eğitim sistemi model alınarak hazırlanan bu nizamnâmeye göre Osmanlı eğitim sistemi ilk, orta ve yükseköğretimden meydana geliyordu.³

¹ Kemal Beydili, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/502.

² Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi hakkında bilgi için bk. Ahmet Ali Çanakçı, *Yaygın Din Eğitimi ve Din Görevlilerinin Rolü* (Bursa: Emin Yayınları, 2014).

³ Cemil Öztürk, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/556.

Bu dönemde oluşturulan eğitim kurumlarında da dinî bilgilerin öğretimine önem verilmiş, ibtidâiyelerin ders programlarında Kur'an, tecvid, ilmihâl, kıraat gibi dersler bulunurken rüşdiyelerde ilmihâl, mebâdî-i ulûm-i dîniyye, idâdîlerde ulûm-i dîniyye, sultânîde ulûm-i dîniyye, fıkıh vb. dersler okutulmuştur. İmam, hatip, vâiz gibi görevlilerin yetiştirilmesine yönelik uzmanlık kurumları oluşturulması düşüncesi son dönemlerde ortaya çıkmıştır. İmamların eğitimi için 1883'te açılan Menşe-i Eimme ve Hutabâ adlı mektepler verimli olmadığından 1888'de kapatılmış, vâiz yetiştirmek amacıyla 1912'de Medresetü'l-vâizîn kurulması için bir nizamnâme neşredilmiş, 1913'te imam ve hatip yetiştirmek maksadıyla açılması düşünülen Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ ise faaliyete geçememiştir. Bunların yerine 1919'da teşkil edilen Medresetü'l-İrşâd, 1924'te Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile birlikte İmam-Hatip Mektebi'ne dönüştürülmüştür.⁴

Dönemin diğer eğitim merkezleri arasında ise cami ve mescitler önemli bir yer tutmaktadır. Buralarda her kesime hitap eden çeşitli dersler yapılmaktaydı. Camilerde vâizlik, imamlık, müezzinlik gibi görevlerden başka dersiâmlık, hatiplik, kürsü şeyhliği, cuma vâizliği, salavâthanlık, mesnevîhanlık, mevlidhanlık gibi vazifeler de ihdas edilerek çok yönlü bir din hizmeti sunulmuş, bu arada tefsir, hadis, fıkıh ve mesnevi dersleriyle halkın eğitimi sağlanmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ihdas edilen dersiâmlık vasıtasıyla da camilerde düzenli biçimde dersler verilmiştir. Cami dersleri olarak isimlendirilen bu derslere halkın yanında esnaf çocukları ile çıraklar ve bürokrasiye yeni intisap edenler de katılırdı. Medrese öğrencilerinin Receb ayının başından Ramazan ayının sonuna kadar cerre çıkarak gittikleri yerlerde halka vaaz ve nasihatte bulunmaları, özellikle kırsal bölgelerdeki halkın din kültürünün şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur.⁵

Toplumun genel bilgi seviyesine hitap edecek şekilde telif edilen mev'iza ve ilmihâl türündeki eserler bu dönemde halkın din anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. *Muhammediyye*⁶, *Envârü'l-âşikin*⁷, *Müzekki'n-nüfûs*⁸, *Kara Dâvûd*⁹, *Ahmediyye*¹⁰, *Mızraklı İlmihal*¹¹, *İmâdü'l-İslâm*¹², *Vasiyetnâme*¹³, *Delâilü'l-hayrât*¹⁴,

⁴ Tahsin Özcan, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33/539.

⁵ Özcan, "Osmanlılar", 33/539.

⁶ Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (ö. 855/1451) Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan manzûm eseridir.

⁷ Ahmed Bîcan'ın (ö. 870/1466'dan sonra) Anadolu'da Müslüman-Türk kimliğinin şekillenmesinde etkili olmuş dinî-didaktik eseridir.

⁸ Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469-70) dinî-tasavvufî mensûr eseridir.

⁹ Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin (ö. 870/1465) *Delâilü'l-hayrât* adlı salavât mecmuası üzerine yapılmış en meşhur Türkçe şerhtir.

¹⁰ *Ahmediyye (Kitab-ı Mürşid-i Pend-i Ahmediyye)*: Ahmed Mürşidî olarak bilinen Seyyid Ahmed-i Diyarbekirî (ö. 1174/1760) tarafından toplantılarda okunmak için yazılmış dinî-didaktik bir mesnevîdir.

¹¹ Osmanlı ilmihâl geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alan anonim eserdir. Muhtasar ilmihâller grubunda yer alan *Mızraklı İlmihal*'de akâid, ibâdet ve ahlâka dair konular yer almaktadır.

¹² Abdurrahman b. Yûsuf Aksarâyî (ö. 950/1543'ten sonra) tarafından kaleme alınan Türkçe ilmihâldir.

¹³ Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) Türkçe ilmihâlidir.

*Tenbîhü'l-gâfilîn*¹⁵, *Şir'atü'l-İslâm*¹⁶ ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*¹⁷ gibi kitaplar Osmanlı toplumunda halkın yaygın biçimde okuduğu ve etkilendiği eserlerdir.¹⁸ Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Mevlid* olarak bilinen *Vesîletü'n-necât*'ı ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Mârifetnâme*'si de bu çerçevede zikredilmesi gereken eserlerdir. Halkın din kültürünün oluşmasında şifahî kültürün ve sohbetlerin de önemli bir yeri vardır. Cami ve mescitlerin dışında dinin sosyal hayata aktarılması daha çok tasavvuf, tarikat ve tekkeler yoluyla gerçekleşmiştir.¹⁹

Balıkesir özelinde bakılacak olursa Osmanlı'nın son döneminde Balıkesir'deki eğitim kurumları arasında medreseler ve modern eğitim kurumları olan İbtidâiye, Rüşdiye ve İdâdîlerin bulunduğu görülmektedir. 1317 Maarif Salnâmesine göre Balıkesir Merkezde on altı medresede eğitim öğretim yapılmaktadır. Bunlar; Sultan Yıldırım Han, Nâfia, İbrahim Bey, Alay Beyi, Hacı Halil Efendi, Hacı Ali Efendi, İnciroğlu, Hacı Yahya Efendi, Hacı Kaya, Mevlevîhâne, Orta, Eski Kütüphane, Demirli, Keşkek, Aynacı ve Tefvik Medresesi'dir.²⁰

Karesi vilâyet merkezi olan Balıkesir'de ilk Rüşdiye Mektebi 1864, ilk İdâdî 1886'da açılmıştır. Karesi İdâdîsi, nehârî (gündüzlü) olarak kurulan bu okulda öğretim süresi, tüm nehârî idâdîler gibi beş yıldır.²¹ 1913'te yayınlanan Mekâtib-i Sultânîye Talimatnâmesi'ne göre; ilköğretim beş, ortaöğretim yedi yıldan oluşmaktadır. Ortaöğretim, devre-i ûlâ ve devre-i sâni yani birinci devre ve ikinci devre diye ikiye ayrılıyordu. İkinci devre de, fen şubesi ve edebiyat şubesi olarak iki şube halinde belirlenmiştir. Karesi Sultânîsi, 1913 tarihli Talimatnâme gereğince tüm sultânîler gibi ibtidâî kısım ile birlikte on iki yıl halinde teşekkül edilmesi kararlaştırılmıştır.²²

Cumhuriyet döneminde ise eğitim sisteminin yeniden organizasyonu için TBMM'de 1924'te Tevhîd-i Tadrîsât Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun ile her türlü eğitim-öğretim kurumu ile birlikte genel medreseler ve Medresetü'l-İrşâd'ın Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanması gerekiyordu. Fakat dönemin maarif vekilinin 1924'te ilgili makamlara gönderilen telgraf emriyle bu kurumlar kapatılmıştır. Aynı kanunun 4. maddesi gereği yine Mart 1924'te öğrenim süresi dört yıl olan İmam

¹⁴ Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavât mecmuasıdır.

¹⁵ Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) kaleme aldığı, başta Hz. Peygamber'in sözleri olmak üzere Selef âlimlerinden yapılan rivayetlerle işlenen vaaz ve nasihat kitabıdır.

¹⁶ Rüknelislâm Sedüddîn Muhammed eş-Şargî'nin (ö. 573/1177) *Şir'atü'l-İslâm* adlı eseridir.

¹⁷ Birgivi Mehmed Efendi'nin Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu eseridir.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5/9 (2007), 401-445.

¹⁹ Özcan, "Osmanlılar", 33/ 540.

²⁰ Nesimi Yazıcı, *Ocak 1998 Balıkesir Depremi ve Sonrası* (Ankara, 2003), 16.

²¹ Mustafa Murat Öntuğ-Kamil Uygun, "İdâdînin Son Yıllarından Liseye: Karesi Sultânîsi (1913-1923)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/28-1 (20. Yıl Özel Sayı) (Aralık 2012), 134.

²² Öntuğ-Uygun, "İdâdînin Son Yıllarından Liseye: Karesi Sultânîsi (1913-1923)", 136-140.

Hatip Mektepleri açılmıştır. İlk açıldığında yirmi dokuz olan fakat daha sonra açılanlarla birlikte sayıları otuz dörde yükselen bu okullar, din hizmetlerinin devlet memuriyetinden çıkarılması, hoca ve talebeleri üzerinde kurulan baskılar ve öğrencilerinin başka okullara yönlendirilmesi gibi sebeplerle iki-üç ay gibi kısa bir süre sonra kapanmıştır.²³ Bu okulların müfredatında müspet ilimlerin yanı sıra Arapça, Kur'an-ı Kerim mecazî tecvid, din dersi, hitâbet, hadis-i şerîf, fıkıh, ilm-i tevhid, tefsir gibi dinî ilimler bulunmaktaydı.²⁴

1930'lu yıllarda din diline müdahale edilerek ezan, ikâmet, salât ü selâm ve tekbir Türkçeleştirilmiş ve on sekiz yıl süreyle Türkçe okunmuştur. Söz konusu yıllarda hacca gidiş ve memurların cuma namazına gitmesi yasaklanmıştır. 1940'lı yıllarda ise şehirlerde ve köylerde Kur'an ve onun dili olan Arapça dâhil her türlü dinî yayın yasaklanmıştır.²⁵ Öyle ki 1943 yılında Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951) tarafından yazılan "*Peygamberimiz Hâtemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Müslümanlık*" adlı kitap İçişleri Bakanlığı tarafından toplatılmıştır.²⁶ Cumhuriyet döneminin üçüncü Diyanet İşleri Başkanı (1947-1951) Ahmet Hamdi Akseki, Tevhîd-i Tadrîsât Kanunu'yla hedeflenen din eğitim ve öğretim hedeflerine ulaşamadığını, Milli Eğitim Bakanlığı'nun, Diyanet İşleri Başkanlığı'nun ifa edeceği görevleri yerine getirmek üzere istihdam edebileceği hiçbir eleman yetiştirmediğini ifade etmiştir. Akseki, mihraba geçecek, halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak, bir imam ve hatip bulunamadığı gibi bazı köylerde ölenlerin teçiz ve tekfini ile defnedilmesi gibi sıradan dini bir vazifeyi îfâ edecek kimselerin dahi bulunamadığından söz etmiştir.²⁷

Çok partili sisteme geçildikten sonra 1950'de yapılan seçimlerinden sonra 1951'den itibaren önce 7 ilde İmam Hatip Okulu açılmıştır. Bu okulların sayısı 1960 yılına kadar 19'a yükselmiştir.²⁸ 1965-1974 arası İHO'ların sayısı 72'ye yükselmiştir.²⁹ 1973'te İHO'lar İmam Hatip Lisesi'ne dönüştürülmüştür. 12 Eylül 1980 ihtilali dönemine gelindiğinde ise İHL sayısı 374 olmuştur.³⁰

²³ Mustafa Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 100. Yılında İmam-Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu-Bildiriler- (23-24 Kasım 2013), ed. Recep Kaymakcan ve dğr., (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015) , 68-69; bk. Ahmet Ali Çanakçı, "Cumhuriyet Dönemi Örgün ve Yaygın Din Eğitimi", *Türkiye Vizyonu Multidisipliner Çalışmalar*, ed. Bülent Kırmızı - Bahar İşigüzel (Bursa: Ekin Yayınevi, 2019), 12-41.

²⁴ Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 70.

²⁵ İlyas Çakır, Dursunbeyli Sarı Hoca Efendi'den Hatıralar, *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Münasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu*, ed. Hüseyin Yaşar (İzmir 2011), 36.

²⁶ bk. Mustafa Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 72.

²⁷ bk. Mustafa Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 3.

²⁸ Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 80.

²⁹ Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 80.

³⁰ Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 86; bk. Ahmet Ali Çanakçı, "Türkiye'de Örgün Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi", *Din Eğitiminde Ana Konular*, ed. Mehmet Bahçekapılı-Ahmet Ali Çanakçı (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 257-292.

1951-1971 yıllarında 4 yıllık İmam Hatip Orta Kısmı'nın müfredatında 56 saat meslek dersi, 72 saat kültür dersi mevcut iken üç yıllık lise kısmına 40 saat meslek dersi 56 saat kültür dersi konmuştur.³¹

Cumhuriyet döneminde İslâm ilimlerinin okutulduğu ilk yükseköğretim kurumu 1924 tarihli Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun 4. maddesinin âmir hükmüne dayanılarak 7 Mayıs 1924'te açılan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'dir.³² Kapatılan Dâru'l-hilâfe medresesinin yüksek kısımlarında okuyan öğrencileriyle Medresetü'l-mütehasısîn öğrencileri öğrenimlerine burada devam etmişlerdir.³³ Fakat 1933 yılında kapatılmıştır. Eğitim öğretimine müstakil olarak Cumhuriyet döneminde başlayan ilk İlahiyat Fakültesi 1947 yılında Ankara Üniversitesi'nin bünyesinde açılmıştır. Öğretim süresi başlangıçta dört yıl olan fakat 1972-1973 eğitim öğretim yılından itibaren 5 yıla çıkan A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nin öğretim programlarında başlangıçta ilk sınıfta okutulan dil veya mantık, sonraki yıllarda ise tefsir, hadis, İslâm hukuku yer almıştır.³⁴

Söz konusu dönemde İlahiyat Fakültesi'nin yanı sıra 1959'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak yüksekokul statüsünde dört yıl süreli Yüksek İslâm Enstitüleri kurulmuştur. Kuruluş gerekçelerinden biri 1951 yılında İmam Hatip Okulları'nın açılması ve ortaokul öğretim programlarına isteğe bağlı din derslerinin konmasıyla MEB'in din öğretimi kapsamındaki personel ihtiyacının artmasıdır. Diğer bir gerekçe ise zamanla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da din ve eğitim hizmetlerindeki istihdam alanının çeşitlenmesi ve genişlemesi nedeniyle A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nin söz konusu kurumların bünyesinde hizmet verecek yetişmiş eleman ihtiyacını tek başına karşılamasının güçleşmesidir.³⁵

Bu dönemde açılan bir diğer yükseköğretim kurumu da 1971-1972 öğretim yılında öğretime başlayan Erzurum Atatürk Üniversitesine bağlı İslâmî İlimler Fakültesi'dir. Öğretim süresi hazırlık ile birlikte beş yıl olan bu fakülte, Cumhuriyet döneminde İslâmî ilimler ismiyle açılan ilk yüksek din öğretimi kurumudur.³⁶

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bu süreç her yönüyle Balıkesirli âlim Hasan Basri Çantay ve Bosna kökenli Dursunbeyli âlim Sarı Hoca'nın (Mehmet Ruhi Turan) hem yetişmelerinde hem de hizmetlerinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla onların yaşadıklarını, ürettikleri eserleri ve yaptıkları hizmetleri değerlendirirken söz konusu sürecin dikkate alınması oldukça önemlidir.

³¹ Öcal, "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", 82.

³² Doğan, Recai-İpek, Yasemin, "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi". *Demokrasi Platformu Dergisi* 11/37 (2022), 182.

³³ Doğan-İpek, "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi", 182.

³⁴ Doğan-İpek, "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi", 187.

³⁵ Doğan-İpek, "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi", 189.

³⁶ Doğan-İpek, "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi", 191-192.

2. Balıkesirli Âlim Hasan Basri Çantay

2.1. Hayatı

Hasan Basri Çantay, 30 Kasım 1887 (18 Teşrîn-i Sâni 1303) de Balıkesir'de doğmuştur. Babası Balıkesir tüccarlarından ve ulemâdan Çantayoğlu Halil Cenâbî Efendi (ö. 1903), annesi Sincanoğulları'ndan Kepsutlu Hatice Hanım (ö. 1908)'dir. Hatice Hanım, Kepsut'un Bektaşlar köyünden olup esasen oralı olan İmam Birgivi'nin akrabalarındandır.³⁷ Hasan Basri, varlıklı bir ailenin dört kızıyla³⁸ birlikte tek erkek evlâdı idi. İlk tahsilini babasından alan ve beş yaşında Kur'an'ı hatmeden Çantay,³⁹ ilkokul (ibtidâiye), ortaokul (rüşdiye) ve lise (idâdî) öğrenimine Balıkesir'de devam etmiştir. Fakat 1903'te, on altı yaşında iken babasının vefatı üzerine lise öğrenimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır.⁴⁰ Daha sonra Ragıpzâde Ahmet Nâci Efendi'den Arapça, Müstecâbizade Adil (Halil) Efendi ile Balıkesir Müftüsü Osman Nûri Efendi'den (1849-1912)⁴¹ Farsça öğrenmiştir.⁴² Bugünkü diploma karşılığı olan icâzetnâmesini almakla yetinmeyen Hasan Basri Çantay, meşrutiyet yıllarında Balıkesir Mutasarrıfı olan Mümtâz Bey'den (1864-1931)⁴³ hukuk, maliye ve iktisat dersleri okumuştur ⁴⁴

1898 yılının Ocak ayında meydana gelen depremde harap olan Zağanos Mehmed Paşa Camii 1903'te Balıkesir Mutasarrıfı Ömer Âli Bey (1839-1920) tarafından adeta yeniden yapılmıştır. Hasan Basri, bu durumu konu edinen aruz vezniyle elli beyitlik bir şiir yazarak dikkatleri üzerine çekmiş, Mutasarrıf Ömer Âli Bey tarafından seksen kuruş maaşla Nâfia (Bayındırlık) dairesinde görevlendirmiştir.

³⁷ Ahmet Duran, "Hasan Basri Çantay", *Tohum*, 3/35 (Kasım 1968), 14.

³⁸ Hasan Basri Çantay'ın kız kardeşlerinin isimleri şu şekildedir: Hasene Örs (1874-1936), Ganime Abacıoğulları (1882-1941), Sıdika Gülümoğlu (1896-1973), Refiye Nuhoglu (1899-?).

³⁹ Ahmet Duran, "Hasan Basri Çantay", *Tohum*, 3/35 (Kasım 1968), 14.

⁴⁰ Emin Işık, "Hasan Basri Çantay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 33/539; Nesimi Yazıcı, "Hasan Basri (Çantay) ve Ses Gazetesi", *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu* (1993), 1.

⁴¹ İsmail Hakkı b. Mehmed Latif (Uzunçarşılı), *Karesi Meşâhiri*, (Karesi: Karesi (Vilayet) Matbaası, h. 1342) 1. Baskı, 25.

⁴² Balıkesir doğumlu Osman Nûri Efendi, 1878 tarihinde Süleyman Serâceddin Efendi'den icâzetnâme almış, Balıkesir İbtidâi Mektebinde lisân-ı Osmânî, ulûm-ı dîniye, akâid-i dîniye ve Farsça dersleri vermiştir. 1899-1909 yılları arasında Karesi (Balıkesir) müftülüğü yapmıştır. (Mehmet Karayaman, Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarında Yer Alan Balıkesir Doğumlu Ulemalar Hakkında Bir Değerlendirme, *Geçmişten Günümüze Balıkesir'in Kültürel Mirası-1*, ed. Mehmet Bayyigit, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakcı, Asem Abdelghany, Mustafa Polat, Lütfü Cengiz (Konya: Palet Yayınları 2022), 180.) Çok sayıda öğrenci yetiştiren Osman Nuri Bey'in icâzetnâme verdiği öğrencilerinden biri de oğlu TBMM I. Dönem Karesi mebusu olan Abdülgafur Efendi (1879-1951) dir.

⁴³ Muharrem Mümtâz Bey, Mülkiye'nin yüksek kısmından mezunu olup 1910-1911 yıllarında Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı yapmıştır. 25 Zilkade 1327 (8 Aralık 1909) tarihinde Karesi mutasarrıflığına atanmış 18 Şaban 1329 (14 Ağustos 1911) tarihinde yerine Samih Bey'in atanmasıyla görevinden ayrılmıştır. bk. Osmanlı Arşivi [BOA], İrâde Dâhiliye 1327Za-30, (25 Zilkade 1327); Osmanlı Arşivi [BOA], İrâde Dâhiliye, 1489/10 (18 Şaban 1329). Ayrıca bk. Zekeriya Özdemir, *Karesi Beyliği'nden Cumhuriyet'e Balıkesir Mülki İdarecileri* (Ankara: T.C. Balıkesir Valiliği, 2003), 82.

⁴⁴ Mücteba Uğur, *Hasan Basri Çantay* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 3-5.

Hasan Basri Çantay, buradaki görevi sırasında mutasarrıf Ömer Âli Bey'in yakın ilgisini görerek yarım kalan öğretimini tamamlama imkânı bulmuştur.⁴⁵

Hasan Basri Çantay, devlet memuru olarak görevini yaptığı bu yıllarda, ülke bir büyük cihan savaşının yıkımıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sırada Çantay, parçalanmaya çalışılan vatani bir bütün olarak koruyabilme çabalarının hem silahlı bir mücahidi hem de çevresini millî birlik ve beraberlik yönünde uyarmaya çabalayan bir gazeteci olmuştur.

Meşrutiyetin ilanından kurtuluş savaşı yıllarına kadar geçen sürede sırasıyla *Nasihât*, *Balıkesir*, *Yıldırım*, *Karesi ve Ses* gazetelerini çıkarmış ve bu gazetelerle halka sesini duyurmuştur. Özellikle *Ses* gazetesi, milli mücadele yıllarında sadece Balıkesir'de değil ülke genelinde sesini duyurmuş bir yayın organıdır.⁴⁶

Millî mücadelenin başladığı günlerde 20 Ocak 1920'de Balıkesir'e gelen Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Hasan Basri Çantay'ın evinde misafir olmuştur. Zağnos Paşa Camii'nde Balıkesirlileri istiklâl mücadelesi için yüreklendiren tarihi bir konuşma (mev'iza) yapmıştır. Bu vesileyle Hasan Basri Çantay'ın 1908'de İstanbul'da tanıştığı Akif ile olan dostluk ve kader arkadaşlığı daha da ilerlemiştir.

Hasan Basri Çantay 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisine mebus olarak seçilmiş ve dönem sonuna kadar bu görevini yürütmüştür.⁴⁷ Bu sırada Burdur mebusu Mehmet Akif Ersoy'la Ankara'da birlikte kalmış, TBMM çalışmalarında beraber olmuşlardır.

Çantay, Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923'ten sonra Ankara'dan Balıkesir'e dönmüş, Hilâl-i Ahmer, Hilâl-i Ahdar, Himâye-i Etfâl, ve Veremle Mücadele Cemiyetleri gibi topluma yararlı birçok cemiyetin kurulmasına öncülük etmiştir.⁴⁸

1928 yılında emekliye ayrılan Çantay 3 Aralık 1964'te yetmiş sekiz yaşında İstanbul'da vefat etmiş, çok sevdiği dostu Mehmet Akif'e yakın olması hususundaki vasiyeti üzerine Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ Uğur, *Hasan Basri Çantay*, .3-5.

⁴⁶ bk. Mehmet Bayyigit, Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan (Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021), 1/21-26.

⁴⁷ TBMM'ye üye seçimi *Karesi* gazetesinde şu şekilde yer almıştır: “Meclis-i Kebîr-i Millî âzâlığı için livâmızdan da beş âzâ taleb edilmesi üzerine dünkü gün Belediye Dairesinde pek parlak bir surette icrâ edilen intihâbât neticesinde Şimâl Cepheleri Umûm Kumandan-ı Muhteremi Miralay Kâzım Beğ Efendi Hazretleri ve Heyet-i Merkeziye Reisi Vehbi Beğ bi'l-ittifak ve Kolordu Kumandanlarından Kâzım Karabekir Paşa Hazretleriyle heyet-i merkeziye azasından Müftizâde Abdülgafor Efendi ve Çantayzâde Basri Beğ ekseriyetle intihab olunmuşdur.” (*Karesi*, “İntihabat” (5 Şaban 1338-26 Nisan 1336 (1920), 3).

⁴⁸ Bayyigit, Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay, 37.

⁴⁹ Yazıcı, “Hasan Basri (Çantay) ve Ses Gazetesi”, 1.

Nazmiye Hanım (1890-1977) ile evli olan Çantay'ın çocuğu olmamıştır. Mürşid Çantay (1925-1996) onun evlat edindiği ve kendi nüfusuna geçirdiği yeğenidir. A. Yılma, H. Yaşa ve Yekta adlı üç torunu bulunmaktadır.

2.2. İlmî Yönü ve Eserleri

Hasan Basri Çantay Osmanlı'nın son yıllarında oluşturulan modern eğitim kurumlarında ibtidâiye, rüşdiye ve kısmen idâdide öğrenim görmüş oradaki derslerden başarılı olmuştur. O, klasik Osmanlı medrese geleneği içinde eğitimine devam etmiş, dönemin müderrislerinden Arapça, Farsça ile birlikte medreselerde okutulan dini ilimleri öğrenerek icâzetnâme almıştır. Temel İslâm ilimlerini öğrenmekle yetinmemiş mâliye, hukuk ve iktisat gibi derler de almıştır. Onun aldığı bu eğitim daha sonraki yıllarda yazacağı Kur'an meâli, hadis kitabı ve Arapça olarak kaleme alınan klasik İslâm kaynaklarını çevirme çalışmalarında kaynaklık teşkil etmiştir.

Çantay, milletvekilliği döneminde yol arkadaşı, dostu ve aynı zamanda hocası olan Mehmet Akif Ersoy'dan *Muallakât (muallaka-i seb'a)*⁵⁰ okumuştur.⁵¹ Çantay, sonraki yıllarda bunları ders halkalarında okutmuştur. Ondan *muallaka-i seb'a* okuyanlardan biri de Mücteba Uğur (1936-2005)'dur.⁵²

Hasan Basri Çantay, sohbet, ders ve irşat faaliyetlerinde bulunmuş bu faaliyetlerini vefatına kadar sürdürmüştür Balıkesir ve İstanbul'daki evinde gelen gideni, ders okuyanı, ilim-edebiyat halkaları eksik olmazdı. Balıkesir'deki camide de ikinci namazından sonra *eş-Şifâ*⁵³ okutuyordu.⁵⁴

Hasan Basri Çantay'ın tasavvufî hayatında mecliste tanıştığı Kâdirî şeyhlerinden Sivas Milletvekili Mustafa Tâki Efendi'nin (1873-1925) büyük rolü olmuştur. Çantay'ın onunla uzun yıllar süren dostluğu, tasavvufta da önemli mesafe kat etmesine vesile olmuştur. Çantay tasavvufî hayatına Balıkesir'de Abdülaziz Mecdi (Tolun) Efendi (1865-1941) ile devam etmiştir.

⁵⁰ Câhiliye döneminde yedi (veya on) şâire ait seçkin kaside koleksiyonuna verilen isimdir. *Muallakât*, tamamıyla klasik kaside tarzında nazmedilmiştir. *Muallakât* şairlerinin en eskileri arasında (Miladi VI. Yüzyıl) İmruülkays b. Hucr ile Lebîd b. Rebîa bulunmaktadır. Lebîd, Müslüman olmuş ve İslâm devrinde de uzun müddet yaşamıştır. (bk. Süleyman Tülücü, "Muallakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/308-310.

⁵¹ Mahir İz, *Yılların İzgi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 125.

⁵² Nevzat Aşık, "Açılış Paneli", *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan (Balıkesir: Altıyüzlü Belediyesi, 2021), 57.

⁵³ *eş-Şifâ*, Kâdi İyâz'ın (ö. 544/1149) Müslümanların Resulullah'a olan sevgisini artırmak ve sünnetine daha çok sarılmalarını sağlamak amacıyla kaleme aldığı bir eseridir. Bu eser, Osmanlı ülkesinde *Şifâ-i Şerîf* adıyla tanınmış ve esere çok büyük ilgi gösterilmiştir. Bu çerçevede "Şifâhân" adıyla müderrisler atanmış, birçok camide *Şifâ-i Şerîf* okunup hatimler yapılmış; zafer elde etmek için bazı dergâhlarda kelime-i tevhid ile birlikte Şifâ-i Şerîf okutulmuştur. (bk. Muhittin Eliaçık, *eş-Sifa'nın Türkçe Tercüme ve Talib Hocazade İshak Necib Karsî'nin Terceme-i Şifa-i Şerîfi*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 67 (Haziran 2019), 207.

⁵⁴ Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 64.

Hasan Basri Çantay'ın eserlerine bakıldığında onun ilmî birikimi daha iyi görülmektedir. Kur'an meâli, hadis kitabı, *Fıkh-ı Ekber* Tercümesi, gazete ve dergilerde yazdığı dinî/ilmî makaleleri ile başlayıp tamamlayamadığı *Divânü Lügati't-Türk*, *Şifâ-yı Şerîf ve Hüccetüllahi'l-Bâliğa* tercümeleri onun Arap dili ve edebiyatı ve Farsça başta olmak üzere⁵⁵ İslâm ilimleri alanındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır.⁵⁶

2.2.1. Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm

Hasan Basri Çantay'ın hayatının son yirmi yıllık döneminde kaleme aldığı ve onu ölümsüzleştiren en önemli eseri *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*'dir.⁵⁷ Cumhuriyet tarihinde yazılan Kur'an tercümelerine kaynaklık eden bu eser birçok defa basılmıştır. Bunlardan ilki, 1952-1953'te yapılan üç ciltlik baskısıdır. Bu baskı, birinci cildi (1952) 440, ikinci cildi (1953) 420, üçüncü cildi (1953) 369 sayfa olarak İstanbul'da İsmail Akgün Matbaası tarafından yapılmıştır. Bu dönemde yayınlanmış en nitelikli ve halk tarafından hüsnü kabul gören Çantay Meâl-i'nin diğer bakıları ise 1957-1958, 1959, 1962, 1965, 1969, 1972-1973, 1974, 1980 ve 1984 yıllarında yapılmıştır. 1993 yılında Risale yayınları tarafından biri üç, diğeri tek cilt olmak üzere iki farklı baskısı yapılmıştır.⁵⁸ Üç ciltlik baskıda dizgi ve sayfa düzeni yenilenirken imlâsı ve dili günümüz Türkçesiyle uyumlu hale getirilmiştir.⁵⁹ Tek ciltlik baskıda ise izah bölümü çıkarılarak standart meâl formuna dönüştürülmüştür.

Çantay, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hem halkın hem de münevverlerin yararlanabileceği bir "İzahlı Meâl-i Kerîm" olmadığını, özellikle de misyonerler tarafından halka ücretsiz Türkçe İncil dağıtıldığı bir ortamda halkın kolaylıkla anlayabileceği sağlıklı bir Kur'an meâline ihtiyaç duyulması nedeniyle yeni bir meâl yazmanın gerekliliğini ifade etmiştir. Meâl yazma gerekçelerini onun şu sözlerinde görmek mümkündür:

"Görüyoruz ki elde halkın da münevverlerin de hep birden aradığı faideyi temin edecek "İzahlı Meâl-i Kerîm" yoktur. Mevcutların da ya hem dili ve şivesi pürüzlü, hem gidişi münafık, iyi yüzlü; ya görünüşte dili oldukça akık, fikri ve mezhebi sapık ya dil yanı şöyle böyle usta malı, teknik ve tedkik tarafı hatalı; ya dili çok zayıf, ilmi ve görünüşü bu günün ihtiyacına göre pek hafif yahut dili üzgün, ilmi seviyelerden cidden üstündür. Gerek bu noktaları gerek son zamanlarda "Kitabı

⁵⁵ Ahmet Duran, "Hasan Basri Çantay", *Tohum*, 3/35 (Kasım 1968), 14.

⁵⁶ Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 48.

⁵⁷ Eser hakkında bk. Mehmet Özkan, "Hasan Basri Çantay'ın "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/ 25-1, (20. Yıl Özel Sayısı) (Aralık 2012).

⁵⁸ Ömer Dumlu-Ziya Şen, Hasan Basri Çantay ve Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, Editörler: Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan (Balıkesir: Altıeylül Belediyesi Yay. 2021), 2/29.

⁵⁹ Çantay, Hasan Basri, *Tefsirli Kur'an Meâli: Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. M. Ali Yekta Saraç (İstanbul: Risale Yayınları, 2011), 1/7-8.

Mukaddes" şirketlerinin bütün köylerimize varıncaya kadar "Türkçe İncil"leri ve benzerlerini yaymak suretiyle hızlandırdıkları faaliyetleri göz önüne alarak âmmenin zevk ve istifade ile yorulmadan ve usanmadan okuyabileceği bir İzahlı Meâli Kerîm'in vücuduna kat'î ihtiyaç bulunduğunu takdir ve teslim etmemek mümkün değildir."⁶⁰

Çantay, İzahlı Meâl-i Kerîm'ini hazırlarken ortaya koyduğu ilkelere mümkün mertebe uyduğunu, bu uğurda uzun yıllarını vakfettiğini, göz nuru dökerek titiz, yorulmaz ve usanmaz bir sa'y ve ihtimam sarf ettiğini söylemiştir. Çantay bu gayretlere rağmen, izahlı meâllerin yüzde yüzünde muvaffak olduğunu ifade edemeyeceğini de belirtmiştir. Bu konuda haddini bileceğini ve asla haddini aşmayacağını vurgulamıştır. Bununla birlikte Çantay, bu İzahlı Meâl-i Kerîm'in kendinden evvelkilere nispetle adeta derli toplu ve yepyeni bir eser, bundan sonra yazılacaklara da bir çağır, bir örnek ve rehber teşkil edeceğine inandığını ifade etmiştir.⁶¹

Hasan Basri Çantay'ın ilmî birikimini ve meâlinin ilmi değerini ortaya koymak bakımından Meâl-i Kerîm'de yararlandığı kaynaklardan örnekler vermek uygun olacaktır. Onun, referans gösterdiği eserler arasında Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*,⁶² Muhyiddîn el-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Füsûsu'l-hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye*,⁶³ Sadrüddîn Konevî'nin (ö. 673/1274) *İcâzü'l-beyân*,⁶⁴ Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Külliyât*,⁶⁵ Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*,⁶⁶ İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Kitabü'l-furûk*,⁶⁷ Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Budûrû's-sâfire an (fi) umûri'l-âhire*,⁶⁸ ve *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*,⁶⁹ Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin (1826-1900) *Tahrîrü'l-murâd*⁷⁰ Necmüddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-hakâik*,⁷¹ Mehmed Zihni Efendi'nin (1846-1913) *Ni'met-i İslâm*,⁷² İmam Birgivî'nin (ö. 981/1573) *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*,⁷³ Alî el-Karî'nin (ö. 1014/1605) *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa*,⁷⁴ Muslihuddin Mustafa

⁶⁰ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, nşr: Mürşid Çantay (İstanbul: Elif Ofset, 1401/1981), 12. Baskı, 1/8.

⁶¹ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/9.

⁶² Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/16. ve 17. Dipnot.

⁶³ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 2/ 565, 6. Dipnot; 3/1087, 72. Dipnot.

⁶⁴ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/224, 34. Dipnot.

⁶⁵ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 2/55, 15. Dipnot.

⁶⁶ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/169, 51.52. Dipnot.

⁶⁷ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/239, 77. Dipnot.

⁶⁸ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/223, 29. Dipnot.

⁶⁹ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 2/494, 37. Dipnot.

⁷⁰ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/322, 65. Dipnot.

⁷¹ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 2/521, 66. Dipnot.

⁷² Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 2/604, 38. Dipnot; 3/1044, 27. Dipnot.

⁷³ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 1/52, 134. Dipnot; 2/837, 124. Dipnot; 3/1004, 78. Dipnot.

⁷⁴ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 3/905, 4. Dipnot.

(Ahteri)'nin (ö. 968/1560-61) *Ahterî (Ahterî-i Kebîr)*,⁷⁵ Sâvî'nin (ö. 1241/1825) *Hâşiyetü's-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i⁷⁶ bulunmaktadır.

Meâl-i Kerîm'de Çantay'ın bunların dışında referans gösterdiği hadis, fıkıh, lügat, tefsir, tasavvuf, kelam, İslâm tarihi gibi çeşitli alanlarda çok sayıda eser ve müellif mevcuttur.

Çantay, meâlini kaleme alırken gerekli gördüğü ayetlerin bilimsel tefsirini yapmış, yeri geldiğinde de okuyucuyu ulaşabildiği ve inceleyebildiği konuyla ilgili eserlere yönlendirmiştir.⁷⁷

2.2.2. Hadisler (On Kere Kırk Hadis)

Hasan Basri Çantay, İslâm ilim tarihindeki kırk hadis yazma geleneğine uyararak kaleme aldığı bu eser ile Hz. Peygamber'in müjdesine nail olmayı, yalnız Müslümanların değil bütün insanların maddî ve manevî saadetlerine vesile olmayı ve onlara hak yolu göstermeyi amaçladığını ifade etmiştir.⁷⁸ Çantay, bu kitabında 1200 hadise yer vermiştir. Kitap 1955-1962 yılları arasında yayınlanan 30 fasikülden oluşmaktadır. Fasikülleri ilkinden sonuncusuna kadar sırasıyla; "*Birinci Kırk Hadis ve Meâlleri*", "*İkinci Kırk Hadis ve Meâlleri*" ... şeklinde adlandırmıştır. Her bir fasikülde 40 hadis ve meâline yer vermiştir. Çantay, bazı hadisleri "izah" veya "not" başlığıyla açıklamıştır. Bu fasiküller daha sonra her biri 10 fasikül (400 hadis) den oluşan üç cilt halinde neşredilmiştir.⁷⁹

Çantay, "On Kere Kırk Hadis" adlı eserinde iman, ahlak, ibâdet, aile hukuku, muâmelât, suç ve cezalar, cihat, şehitlik, devlet yönetimi, adalet, şûrâ gibi konularla ilgili hadislere yer vermiş ve bunların bir kısmını açıklamıştır. Eserde yer alan 1200 hadisin tamamına baktığımızda bunların yaklaşık 420'sinin ahkâm hadisi olduğunu söyleyebiliriz.

Hasan Basri Çantay hadis kitabında, faydalandığı eser ve müellifleri zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel, Muvatta', Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, el-Hâkim, Taberânî, el-Hatîb, ed-Deylemî, Beyhakî, İbn Hibbân, Dârekutnî bunlar arasındadır. Çantay, hadislere dair yaptığı izahlarda çoğu zaman kendi görüşlerine, bazen fıkıh mezheplerinin yaklaşımlarına, zaman zaman da İbn

⁷⁵ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 3/1143, 42. Dipnot.

⁷⁶ Çantay, *Meâl-i Kerîm*, 3/1228, 7. Dipnot.

⁷⁷ Yunus Emre Gördük, Bilimsel Tefsir Açısından Hasan Basri Çantay'ın "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîmi, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan (Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021), 146.

⁷⁸ Hasan Basri Çantay (Balıkesirli), *Birinci Kırk Hadis ve Meâlleri* (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1955), 1/3-4.

⁷⁹ Hasan Basri Çantay, üçüncü cildin sonunda "*Bu cildle yazdığımız hadislerin sayısı 1200'e balığ olmuştur*" diyerek eserine aldığı hadislerin toplam sayısını ifade etmiştir. Çantay burada ayrıca, hadislerin devamının geleceğini de "*Bu cildi inşallah dördüncü cildin on kere kırk hadisi takip edecektir.*" diyerek belirtmiş ancak devamı gelmemiştir. bk. Hasan Basri Çantay (Balıkesirli), *Otuzyuncu Kırk Hadis ve Meâlleri*, (İstanbul: Sönmez Neşriyat 1962) 319.

Âbidîn (ö. 1252/1836), İbrahim Halebî (ö. 956/1549), İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) ve İmam Birgivî (ö. 981/1573) gibi fıkıh âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Çantay yaptığı bazı izahların sonuna, faydalandığı tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri türden kitapların isimlerini de not düşmüştür.⁸⁰

2.2.3. Fıkıh-ı Ekber Tercümesi

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l-ekber* isimli risalesinin Türkçe'ye çevirisidir. Çantay'ın 1954 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın isteği üzerine tercüme ettiği bu çalışma, diyanet yayınlarından çıkmıştır. Ehl-i Sünnet itikadının ilk temel bilgilerini açıklayan risâle, aslına uygun olarak tercüme edilmeye çalışılmıştır. Çantay'ın diğer eserlerinde de onun ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu görmek mümkündür.⁸¹

2.2.4. The Straight Path of İslâm

1958 yılında Kenneth W. Morgan (1908-2011) editörlüğünde New York'ta *Islam-The Straight Path: Islam Interpreted by Müslims* adlı bir eser yayınlanmıştır. Colgate Üniversitesinden Amerikan ilahiyatçı Kenneth W. Morgan, yaşayan dünya dinlerini o dinlerin seçkin âlimlerinin kalemıyla anlatmak için hazırladığı bu kitapta Mısır, Endonezya, Pakistan ve Çin'den İslâm âlimleri yer almıştır.⁸² Eserin Türklerle ilgili bölümünü (7. Bölüm, ss. 253-296) Hasan Basri Çantay yazmıştır. İslâm'ın esasları, İslâm'ın Türkler arasında yayılışı, Türklerin meziyetleri, İslâm'a hizmetleri, tasavvufî hayat, Türk devletleri, Osmanlı tarihi, Müslümanların geri kalma sebepleri, bugünkü durumumuza kadar birçok konunun anlatıldığı ilmî bir makaledir. Bu çerçevede makalede Kur'an ve sünnetin önemine vurgu yapılmış, Ahmet Yesevî, Mevlana, Hacı Bektaş Velî ve Yunus Emre gibi mütasavvıflar hakkında bilgi verilmiştir.

Morgan, kitaba makale yazan âlimleri tanıtırken Çantay'ın son dönemlerde Kur'an'ı Türkçe'ye tercüme ettiğini, İslâm konusunda pek çok kişinin ona müracaat ettiğini ve Türkiye'de İslâm konusunda bilgili, örnek gösterilebilecek dindar bir Müslüman olduğunu ve bu nedenle oldukça ilgi gördüğünü vurgulamıştır.⁸³

2.2.5. Âkifnâme

Çantay'ın bu eseri dostu, arkadaşı ve hocası Mehmet Âkif Ersoy'un kısa hayat hikâyesi, sanatı, fikirleri, onunla ilgili hâtıralar ve ölümünü izleyen günlerde onun

⁸⁰ Mehmet Özkan, "Hasan Basri Çantay'ın "On Kere Kırk Hadis" Adlı Eserinde Ahkâm Hadislerine Getirdiği Fikhî Yorumlar," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, XIX/1 (Haziran 2015), 292.

⁸¹ Lütfü Cengiz, Hasan Basri Çantay'ın Ehl-i Sünnet/Hanefilik/Maturidilik Vurgusu (nun Gereçekleri ve Temelleri), *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Doç. Dr. Mehmet Özkan (Balıkesir: Altteylül Belediyesi, 2021), 2/438.

⁸² Hasan Basri Çantay, *Islamic Culture in Turkish Areas, Islam the Straight Path*, Haz. Kenneth W. Morgan, (1958), 1-3.

⁸³ Çantay, *Islamic Culture in Turkish Areas*, 3.

hakkında çıkan yazılardan bir kısmına dairdir. Hâtıra türünde sayılabilecek bir eserdir. 1966'da İstanbul'da basılmıştır.

2.2.6. Kara Günler ve İbret Levhaları

Millî Mücadele yıllarına ait hatıralarını ve Balıkesir'de yayınlanan *Ses* gazetesinde yayınlanan makalelerini içeren bu çalışma ilk kez 1964'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Yusuf Akgül tarafından kısmen sadeleştirilerek 2006 yılında Balıkesir'de basılmıştır.

2.2.7. Zekâ Demetleri: Fıkralar, Latifeler, Cümleler

*Mecâni'l-edeb*⁸⁴ isimli derlemeden seçilmiş bazı fıkra, latife ve vecizelerin tercümesi olup Arapça'dan çevrilmiştir. Son kısmına bir kısım Türkçe fıkralar eklenmiştir. 1939'da Balıkesir'de basılmıştır.

2.2.8. Ülkü Edebiyatı

Sanat, sanat içindir felsefesinin eleştirisidir. Her türlü sanatın toplum için olduğu tezini savunur. Edebi sanatları olabildiğince ustalıkla kullanarak şiirler yazan genç bir şâir ile karşılıklı konuşma ve tartışma şeklinde kaleme alınmıştır. 1939'da Balıkesir'de basılmıştır.

2.2.9. Müslümanlıkta Himaye-i Etfâl

Çocuk Esirgeme Kurumu genel merkezinin emri üzerine hazırlanmış, çocukları korumanın, onları yetiştirip topluma faydalı olmalarını sağlamanın dini ve sosyal açıdan önemine dâirdir. 1922'de Ankara'da basılmıştır.⁸⁵

2.2.10. Mektepli Çocuklarıma Manzumeler, Temsiller ve Mektepli Yavrularıma Yeni Temsiller

1922'de Balıkesir'de iki kitaplık bir seri halinde yayınlanan bu yazılar 1927 ve 1929 yıllarında iki kitap halinde Balıkesir'de basılmıştır. Kurtuluş Savaşından sonra Balıkesir'e dönünce yöneticiliğini üstlendiği "Şehit Çocukları Yuvası" öğrencileri için hazırlanmıştır. Bunlar vatan, millet ve istiklâl kavramlarını işleyen okul piyesleri şeklindedir.⁸⁶

Hasan Basri Çantay'ın yayınlamayan eserleriyle tamamlayamadığı tercümeleri şunlardır: *Kalendernâme, Türk Saoları, İslâm'da Cihad ve İdman*,⁸⁷ *Gazetecilik*

⁸⁴ Ünlü Arap edip ve şairlerine ait edebî parçaları içeren bu eser, Cizvit Papazı Rızkullah b. Yûsuf'un (Luvîs Şeyho) (1859-1927) *Mecâni'l-edeb fî badâiki'l-Arab* adlı antolojisidir. (bk. Süleyman Tülücü, "Şeyho, Luvîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/87).

⁸⁵ bk. Ahmet Ali Çanakçı, "Hasan Basri Çantay'da Eğitim: "Himâye-i Etfâl" Çalışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme (Günümüz Eğitim Sistemi İle Mukayeseli)", *Mîzânü'l-Hak İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2016), 57-74.

⁸⁶ Çantay'ın eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Uğur, *Hasan Basri Çantay*, 63-68.

⁸⁷ Çantay'ın bu eserinin yayınlanmaya başlandığı, 21 Şaban 1338-10 Mayıs 1336 (1920) tarihli (no: 48-208) *Karesi* gazetesinde "Mühim Bir Eser" başlığıyla haberleştirilmiştir. Bu haber şu şekildedir: "Çantayzâde

Yüzünden, İstimlak, Maneviyât-ı Askeriye Dersleri, Dokuz Derste Arapça ve Farsça Elifba, Türk İslâm Tarihinde Savaş ve İdmanlar, Edebî Kâideler, Atalar Sözü ve Menşe'leri, Ticarî İkrar. Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk Tercümesi, Kadı İyaz'ın Şifâ-yı Şerîf Tercümesi ve Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin Hüccetüllahi'l-Bâliğa Tercümesi ve Şerhi de tamamlayamadığı ancak Kur'an-ı Hâkim ve Meâl-i Kerîm'inde alıntılar yaptığı tercüme eserleridir. Ayrıca, Hikmet-i Teşri' ile Ahkâmu's-Sultâniyye tercümelerinden de bahsedilmektedir.⁸⁸

Çantay, basın hayatına girdiği günlerden başlayıp ömrünün son günlerine kadar yazdığı makaleleri çeşitli yayın organlarında çıkmıştır. Başta kendi çıkardığı Balıkesir, Karesi, Yıldırım ve Ses gazeteleri olmak üzere Zafer-i Millî, Türk Dili, İzmir'e Doğru, Irmak, Gençler Yolu, Yeniğün, Tanrıdağ, Balıkesir Postası, Gürses, Ateş, Adâlet, İslâm'ın Nuru, İslâm, Kaynak, Fetih, Diyanet, Merhaba gibi çok sayıda gazete ve dergide makalesi yayınlanmıştır.⁸⁹ Çantay yazılarında Sîretî, Nasuhî Dede, Basrî, H.B., H. Basri, Hasan Basri, H.B. Çantay, Hasan Basri Çantay, Serserî, Aşık Hasan, Hüznî, Pîr-i Fânî, Kalender, Kelimeci, Hasaneyn, Kulak Misafiri, Mü'min, Y.H., Muvahhid gibi isimler kullanmıştır.⁹⁰

2.3. İfâ Ettiği Görev ve Hizmetleri

Hasan Basri Çantay, yetmiş sekiz yıllık hayatı süresince resmî ve sivil çok sayıda görev ifâ etmiş çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. 1903'te Mutasarrıf Ömer Âli Bey'in mutasarrıflığı döneminde Nâfia (Bayındırlık) dairesinde, 1906 yılında M. Ali Aynî'nin mutasarrıflığı döneminde Tahrirât Kalemi Kâtipliği, 1913'te Balıkesir İl Dâimî Encümeni Başkâtipliği onun resmî memuriyet görevleri arasında sayılabilir.

Çantay, 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Karesi (Balıkesir) mebusu olarak seçilmiştir. Çantay bu dönemde Meclis'te en çok söz alan ve konuşan milletvekillerinden biri olmuştur. Hemen her konuda fikirlerini hiç kimseden çekinmeden açıkça ifade etmiştir. Bazen uzun açıklamaları protesto edilse

---

Basri Efendi tarafından *Cibâd* isiminde ilmî, dinî, tarihî, ictimai bir kitap neşrine başlanmıştır. Âyât-ı celîle ile ehâdis-i sahiha-i nebeviyyeye ve en mühim vak'a-i tarihiyyeye istinad eden ve medîd bir tettebbu' mahsulü olan bu eser-i güzînin şimdiden abone kaydına ibtidâr edilmiş kâğıt ve mesârif-i tab'iyyesi olmak üzere bir kitap için yalnız (50) kuruş fiyat konulmuştur. Abone yazılanlara her forma çıktıkça muntazaman gönderilecektir. Binaen aleyh bilhassa şu zamanda bütün dindaşlarımıza lâzım olan bu eser-i mühimmin kayd ve irsâli için encümen-i livâ kâtibi Niyazi Bey'e müracaat edilmesini tavsiye ederiz." (*Karesi*, "Mühim Bir Eser" (21 Şaban 1338-10 Mayıs 1336 (1920), 4.)

⁸⁸ bk. Mücteba Uğur, Hasan Basri Çantay (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 66-68; Bayyığıt, Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay, 38.

⁸⁹ bk. Zeliha Kapukaya, *Hasan Basri Çantay'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 244-275.

⁹⁰ Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 72-73.

de o, fikirlerini inatla ve ısrarla dile getirmiştir. Bunu yaparken de bazen kırınglılığını ve teessüflerini belirtmiş kimsenin gönlünü kırmamaya özen göstermiştir.⁹¹

Çantay'ın en önemli hizmetlerinden biri de milletvekilliği döneminde İstiklâl Marşı'nın yazılmasındaki rolüdür. Onun, Mehmet Akif Ersoy'u İstiklâl Marşı'nı yazması hususunda ikna edici çabaları olmasaydı, belki de ülkemiz bu eşsiz bağımsızlık marşından mahrum kalacaktı.

Hasan Basri Çantay, üç yıllık milletvekilliğinden sonra kendisine verilen kırmızı şeritli istiklâl madalyasıyla Balıkesir'e dönmüş,⁹² tek partili dönem (1923-1945) boyunca siyasi hayattan uzak kalmıştır. Çok partili seçimlerin başladığı 1946 seçimlerine Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili olarak katılmış fakat açık oy-gizli tasnif yönteminin de etkili olduğu bazı seçim hileleri nedeniyle kazanamamıştır. Çantay, 1950 seçimlerine de bağımsız aday olarak girmiş fakat kazanamamıştır.⁹³ Seçim sırasında yaşadığı bazı olumsuz durumlar sebebiyle siyasetten uzaklaşmış, ilmi faaliyetlere yönelmiştir.

Çantay'ın en önemli faaliyetlerinden biri gazeteciliktir. Çantay, 21 yaşındaki iken 1909'da *Nasihât* gazetesinde, ardından *Balıkesir* gazetesinde yazarlık yapmıştır. 1911'de İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Yıldırım* gazetesinin idaresinde bulunan Çantay, bu arada gazete ve dergilerde yazmaya da devam etmiştir. 1914'te *Karesi* gazetesini, 1918'de *Ses* gazetesini çıkarmış 1923'te *Zafer-i Millî* gazetesinde başyazar olarak yazmaya başlamıştır. Ardından *Türk Dili* gazetesinde yazmıştır. Çantay aynı zamanda yönetici olarak bulunduğu bu gazetelerde toplumsal konulara ağırlık vererek halkın aydınlanmasına katkıda bulunmuştur.⁹⁴

Hasan Basri Çantay, millî mücadele yıllarında kuvâ-yı milliyenin oluşmasında aktif rol üstlenmiştir. 1. Dünya Savaşı 1918'de Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yenilgisiyle sonuçlandığından ülkenin birçok şehri düşmanın istilasıyla karşı karşıya kaldığı bir dönemde kuvâ-yı millîye ruhu uyanmaya, her cephede işgalcilere ve onların yerli işbirlikçilerine, bu ortamı fırsat bilen eşkıya, vurguncu ve karaborsacılara karşı topyekûn mücadele başlamıştı. Balıkesir'de bu mücadeleyi başlatan öncü isimlerinden biri Hasan Basri Çantay olmuştur. O, ilmî birikimini ve gazetecilik tecrübesini millî mücadele ateşinin yakılması için kullanmış ve Balıkesir cephesinin güçlü sesi olmuştur. Bu amaçla çıkardığı *Ses* gazetesini Balıkesir'in ve ülkenin sesi olmuştur. Bundan rahatsız olan işgalci devletler İstanbul hükümetine baskı yaparak *Ses* gazetesinin kapatılmasını ve Hasan Basri Çantay'ın tutuklanması

⁹¹ bk. Zeki Çevik, I. Meclis Gizli Celse Zabıtlarına Göre Karesi Mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey'in Siyasi Mücadelesinden Örnekler, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan (Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021), 1/179-203.

⁹² Bayyigit, *Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay*, 36.

⁹³ Zeliha Kapukaya, Hasan Basri Çantay'a Yapılan Bir Demokrasi Ayıbı, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan, (Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021), 1/237-247.

⁹⁴ bk. Bayyigit, *Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay*, 17-39.

kararının çıkartılmasını sağlamışlardır. Bu karardan sonra Çantay, daha sonra “kara günler”, “kaçaklık devri” gibi ifadelerle anlattığı sıkıntılı günler yaşamıştır.⁹⁵

Çantay, milletvekilliği döneminden sonra sivil toplum hizmetlerinde bulunmuştur. Bu çerçevede Balıkesir’de eksikliğini hissettiği, topluma yararlı birçok cemiyetin kurulmasına öncülük etmiştir: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay), Hilâl-i Ahdar Cemiyeti (Yeşilay), Himâye-i Etfâl (Çocuk Esirgeme Kurumu) Cemiyeti, Veremle Mücadele Cemiyeti gibi. Bu cemiyetlerin kuruluş heyetlerinde de yer alan Hasan Basri Çantay, bunları hem basın yoluyla hem de fiilen desteklemiş, faaliyetlerinde aktif rol almıştır. 1922’de, Himâye-i Etfâl Cemiyeti’nin isteği üzerine, Müslümanlıkta Himâye-i Etfâl adlı, çocukları koruyup gözetmenin, topluma faydalı bireyler olarak yetiştirmenin öneminden bahseden bir eser yazmış ve gelirlerini cemiyete bağışlamıştır.⁹⁶

Çantay’ın yaptığı görevlerden biri de öğretmenlik olmuştur. O, Dâru’l-Hilâfe Medresesinde Türkçe, Yazı, Edebiyat ve Arapça dersleriyle Balıkesir Sultânîsi’nde Edebiyat derslerine girmiştir.⁹⁷

Çantay, Balıkesir’de bağ evinin yanına cami (Hasan Basri Çantay Camii) yaptırmıştır. Bidat olduğu düşüncesiyle cami içine hiçbir yazı yazdırmamış, simge ve resim koymamış, orada sadece Vakıflar Umum Müdürlüğünden resmî olarak talep ettiği bir sakal-ı şerîfi bulundurmıştır.⁹⁸

3. Bosna Kökenli Dursunbeyli Âlim Mehmet Ruhi Turan (Sarı Hoca)

3.1. Hayatı

Balıkesir’de Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan süreçte Anadolu’da yetişmiş ve önemli hizmetlerde bulunmuş âlimlerden biri de Sarı Hoca namıyla meşhur Mehmet Ruhi Turan’dır. Sarı Hoca’nın ataları Osmanlı Devleti’nin eyaleti olan “Bosna Sarayova” dandır. Babası, Bosna’nın ünlü sipahi beylerinden (Durakbeğoviç) yani Durakbeyzâde soyundan Süleyman Bey’in oğlu Derviş Selim Bey’dir. Derviş Selim Bey, 1308 (1892) Rûmî tarihinde, o zaman Avusturya’nın istilasına uğramış olan Bosna’dan Anadolu’ya hicret ederek Bursa’nın İnegöl kasabasına yerleşmiştir.⁹⁹ İnegöl’de babasından öğrendiği saatçilik mesleğini icra etmiştir. Beraberinde muhacire olarak gelen eşi vefat edince yine Bosna eyaletinin Travnik sancağından muhacir olarak gelen çarık yapma sanatıyla meşgul Çarıkçı Salih Usta’nın kızı Habibe Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Rûmî 1316 (1900) senesinde Sarı Hoca

⁹⁵ bk. Bayyığıt, *Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay*, 19.

⁹⁶ Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 48-49; bk. Çanakçı, “Hasan Basri Çantay’da Eğitim: “Himâye-i Etfâl” Çalışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme (Günümüz Eğitim Sistemi İle Mukayeseli)”, *Mîzânü’l-Hak İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2016), 57-74.

⁹⁷ Işık, *Hasan Basri Çantay*, 8/218.

⁹⁸ Çalışkan, *Hasan Basri Çantay*, 64.

⁹⁹ Derviş Selim Bey Bosna’da hicret için üç kez izin istediği müftülükten ancak üçüncü müracaatında izin alabilmiştir. Zira o yıllarda hicret için müftülükten izin alma şartı mevcut idi.

dünyaya gelmiştir. Sarı Hoca'nın babası Salih Usta Orhaneli, annesi Habibe Hanım ise Dursunbey kabristanında medfundur.

Sarı Hoca, temel dini bilgilerini İnegöl'de mektebe giderek Murat Hoca'nın oğlu Ahmet Hoca'dan öğrendi.¹⁰⁰ O, altı yaşına bastığında (1322/1906) babası İnegöl'den ayrılarak¹⁰¹ Bursa'ya bağlı Orhaneli (Adırnaz) kazasının merkezi olan Beyce kasabasına yerleşmiştir.¹⁰² Burası saatçisi olmayan fakat ibtidâiye ve rüşdiye mektepleri ile medrese-i ilmiyesi, muallim, müderris ve müftüleri olan küçük, ücra bir yerdi. Sarı Hoca, ibtidâiye başlamadan önce hafızlığını tamamlamıştır.¹⁰³ Daha sonra kendisi ibtidâiye, abisi Abdülhalim de medreseye başlamıştır. 1910-1911 (H. 1328-1329) eğitim-öğretim yılında Adranos kazası Nimet-i Meşrutiyet Mekteb-i İbtidâiyesi imtihan cetveline göre Mehmet Ruhi birinci sınıfta okumaktadır. Bu cetvele göre, onun doğum yeri İnegöl, adı ve künyesi Mehmet b. Derviş, sıra numarası 9, mektep numarası 101'dir. Ders notları ise; Eczâ-i Şerîfe 6, Ulûm-ı Dîniye 7, Kıraat 10, İmlâ 6, Hesap 8, Rika 5, Sülûs 6'dır. Toplamı ise 48'dir. Hüsn-i hâl ve hareket notu 10 olup karîb-i a'lâ derece ile bir üst sınıfa geçmiştir.¹⁰⁴

Sarı Hoca, üç yıl okuduktan sonra buradan "aliyyü'l-a'lâ" derece ile birincilikle mezun olmuş ve şehâdetnâmesini (diploma) almıştır. Sarı Hoca burada dinî ilimler ve ilmihâl bilgilerinin yanı sıra Kur'an tecvidi ile Arapça'nın sarf kısmı ile ilgili "emsile" ve "binâ"yı da öğrenmiştir. Daha sonra Sarı Hoca babası tarafından, din adamı olması arzusuyla medreseye abisinin yanına gönderilir¹⁰⁵ ve Hafız Ali Hoca'ya teslim edilir. Sonradan Orhaneli müftüsü olacak Çınarcıklı Yusuf Ziya (Erdem) Efendi de onun medresedeki hocalarından biridir.¹⁰⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1330 (1914) senesinde seferberlik ilan edilmiş talebeler orduya sevk edildiğinden medreseler kapanmıştır. Bu nedenle Sarı Hoca'nın örgün eğitim süreci son bulmuştur. Fakat o, bölgedeki âlim, müderris ve müftülerden ders alarak, bilmediği meseleleri onlardan sorarak ilmi tekâmülünü tamamlamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Ömer Faruk Dinçel, *İlme ve Hizmet Adanan Bir Ömür Sarı Hafız Hoca (Mehmet Rubi Turan)*, Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/4renk Dijital Baskı Merkezi, 2022), 14.

¹⁰¹ Göç sebebi, İnegöl'de bir gün mahallede kapanın önünde kalan bir tabağın hırsızlar tarafından çalınmasıdır. Derviş Bey "biz buraya can, mal ve namus emniyeti için geldik, burada bu emniyet yok" diyerek göç etmeye karar verir (Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 14-15).

¹⁰² Şerafettin Turan, "Sarı Hoca'nın Oğlu Olmanın Anlamı", *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Münasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu*, ed. Hüseyin Yaşar (İzmir 2011), 51.

¹⁰³ Turan, "Sarı Hoca'nın Oğlu Olmanın Anlamı", 52.

¹⁰⁴ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 15-16.

¹⁰⁵ 13-14 yaşlarında iken babası onu çağırır ve şöyle der: "Oğlum Hafız Mehmed, biz Bosna'da iken her Müslüman ölmeden evvel bir vakıf yapar; sadaka-i cariyeye bırakırdı. Sen kabul edersen ben seni dinime, Allah'ın yoluna, ilme hizmete vakf edeceğim. Dine hizmet edeceksin, bu hizmeti yaparken de Müslümanlardan para talep etmeyeceksin. Bu Müslümanlar seni aç bırakmazlar." (Dinçel, *İlme ve Hizmet Adanan Bir Ömür*, 18-19).

¹⁰⁶ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 17-18, 20.

¹⁰⁷ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 20.

Ardından İstanbul dersiâmlarından Akova'lı Murad b. İbrahim (Topal Murad) (Aslaner),¹⁰⁸ bazı “ulûm-ı êliye” ve “ulûm-ı âliye” nüshalarından imtihan ederek Sarı Hoca'ya “icâzetnâme-i şer'iyeye” vermiştir.¹⁰⁹ O, 17 yaşında aldığı bu icâzetnâme ile ma'nen ulemâ silsilesine dâhil olmuştur.¹¹⁰ Sarı Hoca'ya icâzetnâme veren gerek Akova'lı Murad b. İbrahim'in, oğlu Salih Zeki el-Bursevî'ye (Salih Zeki Aslaner) verdiği icâzetnâmeye, gerekse Sarı Hoca'nın, talebesi Hafız Abdullah Şentyiği'te (Hafız Abdullah el-Hulûsi İbn Saîd eş-Şahmelekî)¹¹¹ verdiği icâzetnâmeye bakıldığında Sarı Hoca'nın hocalarını görmek mümkündür. İcâzetnâmede fıkıh ve tefsir, hadis ve eser, ulûm'ül-akliyye ve sâirî'l-fünûnî'n-nakliyye, mev'iza-i hasene ve't-tasavvuf alanlarında hocalarının kimler olduğu yer almaktadır. Örneğin fıkıh ve tefsir ilminde geriye doğru hoca silsilesi şu şekildedir:

Murad b. İbrahim el-Akovî, Ali Rıza b. Yusuf Ziyâ el-Muğlevî, Muhammed Emin Zekâi b. Muhammed Rahimî el-Muğlevî, Muhammed Sadeddin el-Bozkırî, Mevlânâ Muhammed Rahimî, Mevlânâ Şeyh Mustafa el-Vidinî, İbrahim el-İsbirî el-Erzurumî, Ali el-Fihri el-Ahıshavî, Muhammed Münîb el-Ayntâbî, Şeyh İsmail el-Konevî, Abdülkerîm el-Konevî el-Âmidî, Şeyh Muhammed el-Yemanî, Şeyh Abdülhay el-Fakih, Ali b. Ganim el-Makdisî, Ahmed b. Yunus eş-Şehir Şihâbüddîn b. eş-Şelebî, Abdülber İbn Şihne, Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm, Sirâcüddîn Ömer el-Kenânî, Şeyh Sami Alaeddin es-Siramî, Seyyid Celalüddin, Şeyh Abdü'l-Irkî, Mevlânâ Hafızüddîn el-Kebîr, Şemsüleimme el-Kerderî, Burhânüddîn, Fahrulislâm el-Bezdevî, Şemsüleimme es-Serahsî, Şemsüleimme el-Halvânî, en-Nesefî, Muhammed b. Fadl el-Buhârî, Ebû Abdullah, el-Emîr Abdullah eş-Şehîr bi Ebî Hafs el-Buhârî es-Sağîr, Ebû Hafs el-Kebîr, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Hanîfe Numân, Hammad b. Süleyman, İbrahim en-Nehâî, Alkame, İbn Mesud, Hatemünnebiyyin (Hz. Muhammed) ve Cibrîlü'l-Emîn.¹¹²

Sarı Hoca, I. Dünya savaşıdan sonra Bursa'da askerliğini yaptıktan sonra¹¹³ Büyükorhan (Orhan Kebîr) merkez camiinde imam olarak göreve başladı.¹¹⁴ Bu sırada Muhsine Hanım ile evlendi. 40 yaşına kadar bu göreve devam etti. İkinci

¹⁰⁸ Bilinen talebeleri arasında Dursunbeyli Mehmet Ruhi Turan ve Ankaralı Hasan Burkay Efendi vardır. Murad Aslaner Hoca, 1876 yılında Bosna-Akova'da doğmuş, 1972'de (İnegöl'de) vefat etmiştir.

¹⁰⁹ Sarı Hoca'nın icâzetnâmesine ulaşamamıştır. Fakat Akovalı Murad b. İbrahim'in Hicri 1380 Cemaziyelevvel ayında Salih Zeki b. Muhammed Murad (Eski İznik Müftüsü Salih Arslaner)'e verdiği icâzetnâme elimizdedir. (İcâzetnâmeyi bizimle paylaşan değerli hocam merhum Muhammed Soysal'ın oğlu Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih Hoca'ya teşekkürlerimi arz ederim).

¹¹⁰ bk. Mehmet Ruhi Turan (Sarı Hoca), *Notlarım*, Haz. Mehmet Ruhi Yılmaz (Bursa: Düşünce Kitabevi, 2019), 15-17. Söz konusu İcâzetnâmeye ulaşamamıştır.

¹¹¹ Mehmed Ruhi b. Derviş Selim el-Bosnevi, *İcâzetnâme*, (27 Şaban 1387), 3.

¹¹² Mehmed Ruhi, *İcâzetnâme*, s. 8.

¹¹³ Askerde iken Ramazan ayı içinde hava değişimine gelir. Evde yiyecek ve giyecek elbisesi yoktur. Bunun üzerine botlarını giyerek Mustafakemalpaşa'nın Yeniceköyüne gider. İmamdan izin alıp vaaz eder. Bir hafta orada kalır. Köylüler Sarı Hoca'ya maddi yardımda bulunur. (Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 26)

¹¹⁴ Remzi Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil* (Bursa: Emin Ticaret Yayıncılık, 2002), 13; İlyas Çakır, “Dursunbey’li Sarı Hoca Efendi’den Hatıralar”, 35.

dünya savaşı başladığında o hâlâ aynı camide imam olarak görev yapmakta idi. Evi, bağı, bahçesi olan, hemen her şeyi tam olan Sarı Hoca o yıl, on altı yıllık eşi Muhsine Hanımı, doğum arızasından kaynaklanan bir hastalık sebebiyle kaybetti. Kabri, Büyükorhan'ın Demirci köyündedir.¹¹⁵ Muhsine Hanım'ın vefatıyla en büyüğü 13, en küçüğü ise 1,5 yaşında olmak üzere 6 kız çocuğu öksüz kaldı.¹¹⁶ Bu sırada annesi Habibe Hanım hayatta idi. Öksüz kızlarıyla babaanneleri ilgilendi. Bu zor dönemde Sarı Hoca, Büyükorhan'dan ayrılarak altı öksüz kız çocuğu ve ihtiyar annesiyle birlikte Balıkesir'in Dursunbey ilçesine (kasaba) yerleşti.¹¹⁷

Sarı Hoca Dursunbey'de 1940 senesinin Nisan ayında oranın eşrafından ve ulemasından sayılan Helvacıoğullarından Hacı Mehmed Efendi'nin kızı Hatice Hanım ile evlendi. Onun, Hatice Hanım ile evliliğinden 3 kız 1 erkek çocuğu oldu.¹¹⁸ Sarı Hoca'nın her iki eşinden, biri erkek diğerleri kız olmak üzere toplam on çocuğu olmuştur.

Sarı Hoca, 1960 ihtilaline de tanık oldu. 27 Mayıs 1960 Cuma günü ihtilal olduğunda Başbakan Adnan Menderes Kütahya'da alıkonmuştu. Sarı Hoca, Bölcek köyünde talebe yetiştiriyordu. İhtilalde onun da ifadesi alınmış fakat gözaltına alınmamıştır. O günlerde Sarı Hoca, bir ara Dursunbey'e gitmiş orada kalp krizi geçirmiştir. İhtilalden sonra bir müddet daha Bölcek köyünde eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.¹¹⁹

Sarı Hoca, 10 Temmuz 1981 (8 Ramazan 1401) senesinde Cuma günü vefat etmiş 11 Temmuz 1981 (9 Ramazan 1401) Cumartesi günü öğle namazından sonra Dursunbey kabristanına defnedilmiştir.¹²⁰ Sarı Hoca'nın vefatı *Millî Gazete'*de haber olmuştur.¹²¹

3.2. İlmî Yönü ve Eserleri

Sarı Hoca, Allah'ın insanları ve cinleri ilim ve ibâdet için yarattığını ifade ettikten sonra ilimden maksadın 'din-i İslâm bilgileri', ibâdetten maksadın ise 'emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri yerine getirmek suretiyle sâlih amel işlemek' olduğunu söylemiştir. Ona göre, ilim metbu' yani imamdır, önderdir. İbadet tâbîdir, ilme uyması ve uygun olması gerekir.¹²² Sarı Hoca, bir başka açıdan ilmi, zâhir ve

¹¹⁵ Bu bilgi, Sarı Hoca'nın icazetli talebesi Abdullah Şenyiğit'in oğlu Hasan Şenyiğit'ten alınmıştır.

¹¹⁶ Çocuklarının isimleri, Nuriye, Suudiye, Elmas, Hasene, Hanife ve Hayriye'dir. (Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*, 13, 14. dipnot). Bugün itibariyle tamamı vefat etmiştir. Başka bir bilgiye göre 6. Çocuğu doğum sırasında vefat etmiştir. (Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 28).

¹¹⁷ Sarı Hoca, *Tercüme-i Hâl*, vr. 4b.

¹¹⁸ Sarı Hoca, *Tercüme-i Hâl*, vr. 4b. Çocuklarının isimleri Müşerref, Şerafettin, Hâdiye ve Müberrâ'dır. Bugün itibariyle tamamı hayattadır. Müberra Hanım, eşim Zeliha ve kardeşi Nuriye'nin hafızlık hocasıdır.

¹¹⁹ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 70, 72.

¹²⁰ Turan, "Sarı Hoca'nın Oğlu Olmanın Anlamı", 56.

¹²¹ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 114.

¹²² Sarı Hoca, *Notlarım*, 34.

bâtın olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna göre ilm-i zâhir muâmele, ilm-i bâtın ise mükâşefedir. Muâmele akâid ve fıkıh ilminde, mükâşefe ise tasavvuf ve maneviyât ilminde münderiçtir.¹²³

Sarı Hoca'ya göre, bu ilimleri öğrenen ve öğrendikleriyle amel eden insanlar "hâssu'l-havâs" tabakasını oluşturur. Bu insanların özellikleri ise, Allah'ın dostu olmaları, nefislerinin esiri olmamaları, İslâm'a ve insanlığa hizmet hedefini taşımaları, gurur ve kibir taşımamaları, halka hizmeti hakka hizmet kabul etmeleri şeklinde özetlenebilir.¹²⁴ O, tasavvuftaki şerîat, tarîkat ve hakîkat kavramlarını açıklarken aynı hedefe vurgu yapmıştır. Zira şerîat, ilm-i hâli bilmek ve onunla amel etmek, tarîkat sünnet-i seniyyeyi bilip ona göre amel etmek, hakîkat da ihlastır. Şerîatin sırrı ve muhafazasıdır.¹²⁵ Sarı Hoca'ya göre insanını yetişmesinde ve yetiştirilmesinde hedef hâssu'l-havâs ve hakîkat derecesini yakalamaktır.

Hanefî bir âlim olan Sarı Hoca, görüş ve fetvalarını bu çerçevede ortaya koymuştur. O, aldığı ibtidâiye, rüşdiye ve medrese eğitimi sırasında okuduğu ve kurduğu klasik medrese usulü ders halkalarında okuttuğu ders kitaplarının yanı sıra icâzet aldıktan sonra başka âlimlerden ve eserlerden de yararlanmıştır. Bu âlimler arasında; tefsir alanında İsmail Hakkı Bursevî (ö.1337/1724), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Zemahşerî (ö.538/1149) ve Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286) yer alırken hadis alanında Gümüşhânevî'nin (ö. 1311/1893) *Râmûzu'l-ehâdis*,¹²⁶ tasvuf alanında Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risale*¹²⁷ ve fıkhıta Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl* adlı eserleri sayılabilir. Bazen bu eserlerden talebelerine de okutarak onları imtihan etmiştir. Örneğin talebelerinden Hasan Hüseyin Dinçel'in (1940-2019) anlattığına göre, Sarı Hoca'yı vefatından 20 gün önce Dursunbey'de ziyarete gittiğinde hocası ona *Kuşeyrî Risalesi*'nden bir sayfa açıp okutturmuş ardından da kendisine "tamam, aferin" demiştir.¹²⁸

Sarı Hoca, Büyükorhan'ın Ericek ve Karalar köylerinde imamlık yaptığı yıllarda köy odasında kalır, kendi parasıyla aldığı gaz yağı ile kandil yakar, ilim tahsil ederdi. Gece geç saatlere kadar ilimle meşgul olur, İmam Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l- Muhammediyye*'sini okuyup ezberler, gündüzleri de uyurdu.¹²⁹

Sarı Hoca, imkân buldukça yaşadığı dönemde yayınlanan İslâmî dergileri de takip etmiştir. Örneğin Kütahya'da iken tatile gönderdiği talebeleri Necip Fazıl'ın

¹²³ Sarı Hoca, *Notlarım*, 17.

¹²⁴ bk. Sarı Hoca, *Notlarım*, 19-22.

¹²⁵ bk. Sarı Hoca, *Notlarım*, 34-35.

¹²⁶ Kaya, *Sarı Hoca ve İnsan-ı Kâmil*, 26-28.

¹²⁷ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 114.

¹²⁸ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 114.

¹²⁹ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 22.

Büyük Doğu dergileri ile *Hür Adam* dergilerini alırdı. Sarı Hoca bazen bu dergilerdeki ilginç yazıları okutturur ve yorum yapardı.¹³⁰

Sarı Hoca'nın bahsi geçen hem ilm-i zâhir hem de ilm-i bâtın ile ilgili eserleri mevcuttur. Bu eserlerin *Tasavvufa Dîbâce* dışında hemen tamamı hocanın talebelerine yazdırdığı ders notları şeklindedir. Sarı Hoca'nın icâzetli talebesi Abdullah Şenyiğit (ö.1442/2020) hoca, bu eserlerin her binin bir kitap halinde basıma hazır olduğunu ancak talebeleri tarafından basılması teklif edildiğinde Sarı Hoca'nın, bu eserlerin avâma değil ilim yolunda olanlara hitap ettiğini dolayısıyla istifade etmek isteyenlerin bizzat yazmalarını tavsiye ettiğini söylemiştir.¹³¹ Burada Sarı Hoca'nın eserleri, Abdullah Şenyiğit'in Osmanlı Türkçesi ile yazdığı defterlerden (ders notları şeklinde) yola çıkılarak ele alınacak ve tanıtılmaya çalışılacaktır.¹³² Şenyiğit, bunlardan *Sarf Cümlesi*, *Nahiv Kitabı*, *Meânî*, *Beyân*, *Bediî*, kelimeleri hakikat, mecâz ve kinâye yönlerinden inceleyen *Alâka Metninin Mefhûmu*, mantıktan *Şemsiye'nin Mefhûmu*, akâid'den *Nesefî ve Manzûm Emâlî Mefhûmları*, *Usûl-i Fıkıh Mefhûmu ve Tasavvufa Dîbâce'nin* Sarı Hoca'ya ait olduğunu ifade etmiştir.¹³³ Aşağıda bunların dışında Şenyiğit'in ders notları arasında yer alan ve Sarı Hoca tarafından yazdırıldığı tahmin edilen başka defterlere de yer verilmiştir.

3.2.1. Sarf Cümlesi

Emsile, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merâh*, *Kâfiye*, *Şâfiye* ve bunların şerhlerinde mevcut, bir ilim talebesinin bilmesi gereken sarf kaidelerini ihtiva etmektedir. “Ulûm-ı diniyye ve ulûm-ı şer’iyyeye vesile olan kavâid-i lisân-ı Arabiyyeye mahsus başlangıçtır” başlığıyla başlayan¹³⁴ bu kitap **on iki ders ve bir kısım** olmak üzere **yetmiş iki ders altı kısımdan** oluşmaktadır.¹³⁵ 78 yapraktan oluşan bu eser, talebesi Abdullah Şenyiğit tarafından hicri (20 Zilkade) 1389, miladi 28.01.1970 tarihinde yazılmıştır. Şenyiğit'in tespitine göre, bu yedi kitabı okuyup kaidelerini öğrenmek için 2-3 yıl gibi uzun bir müddet uğraşmak gerekirken Sarı Hoca'nın bu kitabı, yedi kitabının bütün kaidelerini özet olarak beyan etmek suretiyle 12 haftada bu bilgilerin elde edilmesine imkân sağlamıştır.¹³⁶

3.2.2. Nahiv Kitabı

Nahiv, âmil, ma'mûl, irâb, terkib konularını ele alan bir ilim dalıdır. Bu kitap, *Avâmil*, *İzhâr*, *Kâfiye*, *Molla Câmi'*, *Muharrem*, *Ecrûmiyye* ve şerhlerinden yola çıkılarak bir çeşit özetleme yapılarak hazırlanmıştır. Bir talebenin bu konularda bilmesi

¹³⁰ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 64.

¹³¹ Abdullah Şenyiğit, “Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı”, *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Mümasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu*, ed. Hüseyin Yaşar (İzmir 2011), 50.

¹³² Merhum Abdullah Şenyiğit Hoca'nın kütüphanesini bizlere açarak çalışmamıza katkı sunan oğlu Hasan Şenyiğit'e teşekkürlerimi arz ederim.

¹³³ Şenyiğit, “Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı”, 50.

¹³⁴ Sarı Hoca, *Sarf Cümlesi*, (Yazan: Abdullah Şenyiğit), (1389/1970), 1.

¹³⁵ Şenyiğit, “Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı”, 49. bk. Sarı Hoca, *Sarf Cümlesi*, 4 ve devamı.

¹³⁶ Şenyiğit, “Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı”, 49.

gereken kaideler, notlar halinde toplamıştır. Bu nahiv kitabı 84 derstir. Her kısmı 14 dersten ibaret olmak üzere 6 kısımdır. Şenyiğit'in ifadesine göre, 3 derste dibace ile birlikte 87 dersten oluşan bu notlar, 4 ay gibi kısa bir sürede ancak senelerce okumakla elde edilebilecek bilgileri öğrenme imkânı sunmaktadır.¹³⁷

3.2.3. Meânî, Beyân ve Bedî

Bunlar Arapça Telhis Kitabı'nın ihtiva ettiği kitaplardır. Konular tercüme ve izahı şeklinde ele alınmıştır. Yani önce paragraf tercüme edilmiş altında değişik örneklerle izahlar yapılmıştır. *Meânî*, Abdullah Şenyiğit tarafından 20.07.1964 yılında kaleme alınmış olup 42 yapraktan oluşmaktadır. *İlm-i Beyân* ise 02.17.1965 yılında yazılmış olup 35 yapraktan oluşmaktadır. *İlm-i Bedî Mefhûmu* 27 yapraktan oluşmaktadır.

3.2.4. Alâka Metninin Mefhûmu

Mahmûd el-Antâkî'nin (ö. 1160/1747) belagat konusundaki *el-Alâka* adlı eserinden alınan notlardan oluşmaktadır. Beş yapraktan oluşan eserde kelimeler hakikat, mecâz ve kinâye yönlerinden incelenmiştir.

3.2.5. Şemsiye Mefhûmu

Kazvî'nin (ö. 675/1277) mantığa dair *er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantikiyye* adlı eserinin ders notlarından oluşmaktadır. 36 yapraktan oluşan bu defter 1966 yılı Haziran ayında Karyağmaz köyündeki medresede Abdullah Şenyiğit tarafından yazılmıştır.¹³⁸

3.2.6. İşaguci ve İlm-i Mantık Notları

Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 663/1265), *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-mantık* adıyla da bilinen *İşaguci* kitabının¹³⁹ ders notlarından oluşmaktadır. Bu notlar ferâiz notlarıyla aynı defterde yer almaktadır. Defterin dokuz sayfasını *İşaguci* notları oluşturmaktadır. Aynı defterde *İlm-i Mantık* notları da mevcuttur. 20 yapraktan oluşan bu notlar numaralandırılarak 17 madde halinde yazılmıştır.

3.2.7. Metn-i Emâlî

Bu defterde, Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179)'nin Mâturîdiyye akaidine dair manzûm risâlesindeki 67 beyitin anlamları yer almaktadır.

3.2.8. İlm-i Akâid

Altı kısım 57 dersten oluşan bu defter Abdullah Şenyiğit tarafından 08.11.1963 yılında yazılmıştır.

¹³⁷ Şenyiğit, "Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı", 49.

¹³⁸ Sarı Hoca, *Şemsiye Mefhûmu*, (Yazan: Abdullah Şenyiğit), 72.

¹³⁹ *İşaguci*, mantığın bütün konularını kapsamakla birlikte son derece muhtasar bir eser olup medreselerde mantık alanında okutulan ilk kitap olması bakımından önemlidir.

3.2.9. Usûl-i Fıkıh Mefhûmu.

Sarı Hoca, Hanefî Fıkıh âlimi Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkıh usulüne dair *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl (Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl)* adlı eserini esas alarak ders notları hazırlamış, talebelerine usûl-i fıkıh konularını anlatmış ve yazdırmıştır.¹⁴⁰ Sarı Hoca usûl-i fıkıh notlarındaki ana başlıkları *Mir'at'*taki akışa uygun olarak koymuştur. Bunlar “mukaddime” ile “maksad-ı evvel (birinci maksad)” ve “maksad-ı sâni (ikinci maksad)” şeklindedir.¹⁴¹

3.2.10. Kavâid-i Külliye

Sarı Hoca'nın icazetli talebesi merhum Abdullah Şenyiğit'in derslerde tuttuğu notlardan oluşan bu eser (not defteri) İslâm hukukunda kavâid-i külliye dairedir. Bu defterde Mecelle'nin başlangıcındaki 99 fıkıh kâidesi, Kerhî'nin (ö. 340/952)¹⁴² 16, Şam Müftülüğünde bulunan Hanefî âlim Mahmud Hamza Efendi'nin (1821-1887)¹⁴³ 18 maddeden oluşan fıkıh kâideleri mevcuttur. Eserde her bir kâide, yazıldıktan sonra kısa ve anlaşılır bir şekilde açıklanmıştır. 107 sayfadan¹⁴⁴ oluşan bu defter 20 Ocak 1974 (26 Zilhicce 1393) yılında yazılmıştır.

3.2.11. Kitabü'l-Ferâiz

Ferâiz ile ilgili kavramlar ile miras taksiminde “kırk hâl”in anlatıldığı bu defter 7 yapraktan oluşmaktadır.

3.2.12. Tasavvufa Dîbâce

Sarı Hoca'nın âhir ömründe kaleme aldığı son eseridir. Bu eser, torunu Mehmet Ruhi Yılmaz tarafından latinize edilerek “Notlarım” adıyla basılmıştır.¹⁴⁵

Talebelerinden Hasan Hüseyin Dinçel'in anlattığına göre, Sarı Hoca'yı vefatından 20 gün önce Dursunbey'de ziyarete gittiğinde ona notlarını (tasavvufa dibace) göstererek “Oğlum bunlar benim son notlarımdır, hepiniz bunları not edin demiştir.”¹⁴⁶

¹⁴⁰ Sarı Hoca, *Usûl-i Fıkıh Mefhûmu*, vr.1b.

¹⁴¹ Sarı Hoca, *Usûl-i Fıkıh Mefhûmu*, vr. 3a, 46a.

¹⁴² Kerhî'den alınan kâideler onun *er-Risâle* adlı eserinden alınmıştır. Eser, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi ilk Hanefî imamlarının görüşlerinin dayandığı genel ilke ve kuralları teşpîte yönelik bir risâle şeklindedir.

¹⁴³ Mahmud Hamza'dan alınan kâideler onun *el-Ferâidü'l-behiyye fî'l-kavâidi'l-fıkhiyye* adlı eserinden alınmıştır. *Mecelle*'nin ilk kitabının neşrinden on yıl sonra Kadîhân'ın *Fetâvâ*'sından ihtisar edilerek yazılan bu eser *Mecelle*'den sonra kaleme alınan ilk kavâid kitaplarındandır. (Mustafa Baktır, “Mahmud Hamza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Ankara TDV Yayınları, 2003), 27/ 366.

¹⁴⁴ Sayfa numaralandırması tarafımızca yapılmıştır.

¹⁴⁵ bk. Sarı Hoca, *Notlarım*, Haz. Mehmet Ruhi Yılmaz, Emin Yayınları/Düşünce Kitabevi, 1. Baskı, Bursa 2019.

¹⁴⁶ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 114.

3.2.13. Tasavvuf Usûlünde Ünsü'l-vahîd İbaresî

Allah'ın her nefisteki açık ve gizli şeylere muttali olduğu, O'na yönelen kalpleri, her türlü fitne ve mihnetin zararından koruyacağı ifade edilerek başlayan defter on üç yapraktan oluşmaktadır. Bu defterde, 170 kadar hikmetli sözden oluşan İbnü'l Arabî'nin şeyhlerinden Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin (ö.594/1198) *Ünsü'l-vahîd* (*Enesü'l-vahîd*) adlı eserinden seçilen kırk iki söze yer verilmiştir.¹⁴⁷

3.2.14. Duâ ve Virdler

Sarı Hoca'nın diğer talebelerine olduğu gibi Abdullah Şenyiğit'e de yazdırdığı ve talebelerine haftanın yedi günü okumalarını tavsiye ettiği duâ ve virdlerden oluşmaktadır.¹⁴⁸

3.3. Hizmetleri

Sarı Hoca Bursa, Balıkesir ve Kütahya'nın ilçe ve köylerinde imamlık yapmış, görev yaptığı köylerde Osmanlı medrese geleneğine uygun olarak Kur'an, Arapça ve İslâm ilimlerini okutmuştur.¹⁴⁹ Onun hizmetlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

(1) Büyükorhan'da (Bursa) İmamlık

Sarı Hoca burada imamlık yaparken akşamları yaşlıları, gündüzleri gençleri okutmuş belli aralıklarla kadınlara ve erkeklere ayrı ayrı vaazlar vermiştir. Bu vaazlarda halkın bilmesi gereken ilmihâl bilgilerini anlatmıştır. Sarı Hoca bu göreve 1939 yılına kadar devam etmiştir.¹⁵⁰

(2) Dursunbey'de (Balıkesir) İmamlık

Vakıf geliriyle 1,5-2 yıl görev yapmış¹⁵¹ daha sonra 1940-1950 yılları arasında farklı camilerde görevler ifâ ederek talebe yetiştirmeye yoğunlaşmıştır. Bunun için de Bayıryüzüğüney köyü merkez olmak üzere, Karyağmaz ve Delice köylerinde köy odalarında ve camilerde eğitim vermiştir.¹⁵² Bayıryüzüğüney köyünde on iki yıl imamlık yapmıştır.¹⁵³ Sarı Hoca yaptığı imâmet ve talebe yetiştirme görevleri sebebiyle devletten maaş almamıştır. Zira 1947'li yıllarda köylerde görev yapan imamlar hakla tutulurdu. Örneğin bir yıllık hizmetleri karşılığı hocaya bir çuval un veya bir koyun, keçi gibi şeyler verilir, hocanın evi kalacak yeri ayarlanır, kendisine ekip biçeceği tarla, bahçe verilirdi. Buna "hak karşılığı" veya "hoca hakkı"

¹⁴⁷ *Tasavvuf Usûlünde Ünsü'l-vahid İbaresî*, 1-13; Ayrıca eserden bazı hikmetli sözler için bk. Muhammed Revaha Zor-Osman Düzgün, Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin Hayatı, Eserleri, Edebi Yönü Ve Sûfi Şiiri, *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 11/1 (Ocak 2021), 295-299.

¹⁴⁸ Abdullah Şenyiğit, *Duâ ve Vird Defteri*, 1

¹⁴⁹ Sarı Hoca'nın hizmetleri için bk. Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*, 14-20.

¹⁵⁰ Sarı Hoca, *Tercüme-i Hâl*, vr. 4b.

¹⁵¹ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 29.

¹⁵² Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*, 15, 16.

¹⁵³ Çakır, "Dursunbey'li Sarı Hoca Efendi'den Hatıralar", 46.

deniyordu.¹⁵⁴ O yıllarda imamlar, kasım ayından diğer yılın kasım ayına kadar tutulurdu.¹⁵⁵

(3) Bölücek'te (Kütahya) İmamlık ve Talebe Yetiştirme

Sarı Hoca, 1956-1960 yılları arasında görev yaptığı bu bölgede çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Medrese açarak talebe okuttuğu köyler arasında Kütahya'nın Bölcek,¹⁵⁶ Dursunbey'in Bayıryüzüğüne, Karyağmaz, Delice, Yassıören, Tafak, Çanakçı¹⁵⁷ ve Osmaniye¹⁵⁸ köyleri bulunmaktadır.¹⁵⁹ Sarı Hoca sırayla bu köyleri dolaşıp teftiş eder, eğitim öğretim süreçlerini takip ederdi.¹⁶⁰ Sarı Hoca'nın Kur'an ve dini ilimlerin öğretilmesi konusunda baskıların yaşandığı yıllarda Kur'an ilimleri öğretilmesini kendisine vicdanî bir borç bilerek¹⁶¹ sözü edilen köyler başta olmak üzere birçok yerde bu hizmeti yapmaya çalışmıştır.

Sarı Hoca sabah namazından önce, sabah namazı sonrası, öğle ikindi arası ve akşam yatsı arası dakikası dakikasına gelir ders okuturdu. Talebeleri Sarı Hoca'nın karşısında halka şeklinde dizilirdi.¹⁶²

(4) Camilerde Yaptığı Vaazlar

Balıkesir'de Zağnos Paşa Camii, Hocakuyusu Camii, Kütahya'da Ulu Camii¹⁶³ ve Takvacılar Camii, Adapazarı'nda Merkez Camii, Bursa'da Ulu Camii, İzmir'de¹⁶⁴ Hisar, Şadırvanaltı, Hatuniye, Şeyh Abdullah ve Kahramanlar Camileri,¹⁶⁵ Ödemiş'te Merkez Camii ile İzmir'in Tire, Balıkesir'in Edremit ve Havran ilçeleri başta olmak

¹⁵⁴ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 25.

¹⁵⁵ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 73.

¹⁵⁶ Sarı Hoca'nın kurs açıp talebe okuttuğu köylerden biridir. Sarı Hoca, dernek kurularak yasal olarak Kur'an Kursu açılan bu köyde Arapça ve dinî ilimler öğretmiştir. Arapça okutmanın yasak olduğu bu dönemde Sarı Hoca köylülerle anlaşmış talebelerin masraflarını köylüler karşılamıştır. Öğrenciler dışarı pek fazla çıkmamış, ortalıkta görünmemeye çalışmıştır. (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 59). Sarı Hoca, Bölcek'de ayrı bir evde kalıyordu. Başka bir geliri olmadığından imamlıktan hak olarak verilenlerle geçiniyordu. Aynı zamanda gittiği köylerde kendisine maddi destek sağlanıyordu. O her Ramazan ayında İzmir, Kütahya ve Adapazarı'ndaki çeşitli camilerde vaaz verir ve insanlar ona maddî destek sağlardı. (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 60).

¹⁵⁷ Sarı Hoca, Hafız Fâik Hoca'yı orada ders vermesi için görevlendirmişti. Orada eğitim veren diğer talebesi de Hafız Ali Kuran'dır. (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 48, 50).

¹⁵⁸ Koreli Hafız Mehmet, Osmaniye köyünden idi. Sarı Hoca'nın güvendiği bir hafızdı. Koreli Hafız denen bu zât, Mehmet Karatoprak hocanın talebesiydi. Kore'de savaşmıştı.

¹⁵⁹ Çanakçı, Osmaniye, Reşadiye, Refahiye gibi köyler Pomak ve muhacir köyleri idi.

¹⁶⁰ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 34.

¹⁶¹ Çakır, Dursunbeyli Sarı Hoca Efedî'den Hatıralar, 36.

¹⁶² Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 62.

¹⁶³ Sarı Hoca, Ramazan ayı boyunca Tavşanlı Ulu Camii'nde vaz verdi (1957). Her gün Kavaklı Camii'nde kadınlara, Ulucamii'de de erkelere vaaz verdi. (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 52).

¹⁶⁴ Sarı Hoca, 1958 yılı Ramazan ayında oğlu Hafız Şerafettin, Hafız Hasan Hüseyin ve Güveççi köyünden Abdurrahim ile İzmir'e gitti. Hisar ve Şadırvanlı camilerinde vaaz verdi. Sarı Hoca İzmir'de günde üç vaaz veriyordu. Yorulduğu zaman teravihten sonra limon alır limonata yapar ve onu içerdi. (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 55).

¹⁶⁵ Turan, "Sarı Hoca'nın Oğlu Olmanın Anlamı", 53.

üzere¹⁶⁶ çok sayıda ilçe ve köyde vaazlar vermiştir. Sarı Hoca söz konusu vaazlarının çoğunu Osmanlı döneminde yaygın olan “cerre çıkmak” diye tabir olunan uygulama kapsamında yapmıştır.

Cerre çıkmak tabiri, müderrisler ve yetişmiş talebelerin dokuz ay derslerle meşgul olduktan sonra üç aylarda ve özellikle ramazan ayında şehir, kasaba ve köylere giderek camilerde vaaz vermesi, Kur'an okuması ve diğer din hizmetleriyle halkı irşâd etmeleri, sorularını cevaplandırmaları ve çocukların yetişmesine yardımcı olmaları anlamına gelmektedir. Bu uygulama halkın aydınlanması açısından olduğu kadar medreseliler için de bir uygulama niteliği taşıdığından çok faydalı olmuş, bu vesile ile medreseliler toplumun bilgi ve kültür düzeyini geliştirme, ihtiyaç ve eğilimlerini yakından tanıma imkânına kavuşmuştur. Ayrıca bu uygulama medreselerde eğitim gören fakir öğrenciler için de maddi gelir kazanmaya imkan oluşturmuştur. Zira cerre çıkan fakir öğrenciler bir yıl zarfında halkın verdiği “cer akçesi” ve “zekât akçesi” ile geçinmek durumundaydılar. Sarı Hoca öğrencileriyle birlikte yukarıda zikredilen şehirlerle köylere giderek cerre uygulamasını sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde de kısmen devam eden bu uygulama zamanla İmam Hatip Okulu, Yüksek İslâm Enstitüsü ve İlahiyat Fakülteleri gibi resmi din öğretimi yapılan okullardan yetişen din görevlilerinin şehir, kasaba ve köylere resmen tayini sonucunda bu uygulama tarihe karışmıştır.¹⁶⁷

Sarı Hoca etkili bir vaizdi. Zira o, vaazlarında ele aldığı konuları salt bilgi aktarımı şeklinde değil Osmanlı dönemi vaaz geleneğine uygun olarak bazı menkıbelerle zenginleştirerek âdete konunun resmini çizmesine¹⁶⁸ anlatmıştır. Bu nedenle onun vaaz ettiği camiler cemaati almamış, halk sokaklara taşmıştır.¹⁶⁹ Fakat onun devletten aldığı resmî bir vaizlik belgesi yoktu. Sarı Hoca'ya gösterilen iltifat dikkat çekmiş, bu iltifata rağmen resmî belgesi olamadığı gerekçesiyle eleştirilere konu olmuştur.

Bunlardan en dikkat çekici ve Sarı Hoca'nın resmî vaizlik belgesi almasına vesile olan vaazı, dönemin gazetelerine de yansıyan 1948 yılında Balıkesir'de verdiği Ramazan vaazıdır. Söz konusu yılda Balıkesir Müftülüğü'nün izniyle Balıkesir'de yedi camide kadınlara ve erkeklere Ramazan vaazı verilmiştir. Söz konusu yılda Ramazan ayında vaaz eden vaizlerden biri de Sarı Hoca (Mehmet Ruhi Turan)dır. Hocakuyusu (Emin Ağa) Camiinde¹⁷⁰ yaptığı bir Ramazan vaazını dinleyen Hasan Basri Çantay, isim vermeden onu, vaazında mevzu' hadis kullandığı ve aslı esası

¹⁶⁶ Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*, 19.

¹⁶⁷ Mehmet İpşirli, “Cer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/388.

¹⁶⁸ H. Basri Çantay, “Ramazan Muhasebeleri-Düzmece Hadisler-”, *Balıkesir Postası* (30 Temmuz 1948), 2.

¹⁶⁹ Çakır, “Dursunbeyli Sarı Hoca'dan Hatıralar”, 45.

¹⁷⁰ Hocakuyusu Medresesi ve Camii: Hacı İsmail Ağa Mahallesi Hocakuyusu Mevkiinde Emin Ağa tarafından yaptırılan caminin (Emin Ağa Camii) adıdır. Mahalle ileri gelenlerince 1898 depreminden sonra caminin yeniden yapılmasında Akbaşlı Hüseyin Efendi'nin yaptırdığı medrese ise yedi odalıdır. İlk müderrisi de odur. Daha sonra önce kimsesizlere barınak, sona da Kur'an Kursu olmuştur.

olmayan menkıbelere yer verdiği gerekçesiyle eleştirmiş, bu eleştiriye, -ilmi düzeyde yapıldığını dolayısıyla ehli olmayanlar tarafından sağa sola çekilmemesi gerektiğini vurgulayarak¹⁷¹ dönemin *Balıkesir Postası* gazetesinde yazdığı “Ramazan Müsâhabeleri” adlı yazı dizisine taşımıştır.¹⁷² Çantay, söz konusu yazı dizisinde vâizlerin, vaazlarında uydurma hadis kullandıkları, hurafe içerikli menkıbeler anlattıklarını ifade ederek bu durumdan müftülüğü de sorumlu tutmuştur. Bunun üzerine dönemin Balıkesir Müftüsü Naci Çıkrık (1883-1953)¹⁷³, Balıkesir Postası'na gönderdiği tekzip yazısında 1948 yılı Ramazan ayında yedi camide erkek ve kadınlara vâizler tarafından nasihat verildiğini ve bu vaizlerin her birinden Diyanet İşleri Yüksek Başkanlığı'nın 17.03.945 tarih ve 583 sayılı tamimi gereğince nasihatte bulunacaklarına dair imza alındığını ifade etmiştir.¹⁷⁴ Müftü Naci Çıkrık, tekzip yazısında Mehmet Turan'ın (Sarı Hoca) Müftülüğe çağrıldığını, bu konun kendisine sorulduğunu, vaazında kesinlikle uydurma hadis kullanmadığını fakat bazen vaazını menkıbelerle zenginleştirdiğini dolayısıyla meselenin yanlış anlaşıldığını söylediğini ifade etmiştir.¹⁷⁵

Bu durum dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'ye (1947-1951) (ö. 9 Ocak 1951) kadar ulaşmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Dursunbey İlçe Müftülüğü eliyle gönderdiği bir yazıyla Sarı Hoca'ya Başkanlığa gelip ilmi vasfını ispat etmedikçe vaaz etmesini yasaklamıştır.¹⁷⁶ Bunun üzerine Sarı Hoca, bu yazıyı alarak Ankara'ya gitmiştir. Talebesi İlyas Çakır Ankara'daki süreci şöyle anlatmaktadır:

“(Hocamız) Başkanlığa müracaat ediyor. Müşavere heyeti üyelerinden dört hocayı görevlendiriyorlar. Hocamızı huzuruna alıp yaklaşık dört saat sözlü imtihana alıyorlar ve sonunda onun Anadolu'da gizli kalmış bir hazine olduğunu görüyor ve Başkanlıklarında görev almasını teklif ediyorlar. Hocamız ise onlara ‘Siz bana vaaz edebilir diye bir vesika verin başka da bir talebim yoktur’ der. Ona ‘sen gidebilirsin vesika arkadan gelecek’ derler. Bu olayı bizzat hocamdan dinledim ve arkadan gelen vesikada ‘Türkiye hudutları içerisinde her yerde vaaz edebilir’. Bu not düşülmekte senede bir ay da Dursunbey ilçesinde vaaz etmesi tavsiye edilmiştir.”¹⁷⁷ Bazı hatıra kitaplarında Ahmet Hamdi Akseki'nin, Sarı Hoca'nın ilmî birikimini görünce yanındaki yetkililere ‘Hasan Basri Hoca, Sarı Hoca'yı kıskanmış’ dediği bilgisi yer almaktadır.¹⁷⁸

¹⁷¹ Basri Çantay, “H.B. Çantay, Vâiz'den bazı sualler soruyor?”, *Balıkesir Postası* (5 Ağustos 1948), 1.

¹⁷² Çantay, “H.B. Çantay, Vâiz'den bazı sualler soruyor?”, *Balıkesir Postası* (5 Ağustos 1948), 1.

¹⁷³ 1883 yılında Balıkesir'de doğan İbrahim Naci Çıkrık, ilk, orta, lise ve medrese eğitimini Balıkesir'de tamamlamıştır. Uzun yıllar müderrislik yapan Çıkrık, 17 Ekim 1932 tarihinde Balıkesir müftülüğüne atanmış, vefat ettiği 17 Şubat 1953 tarihine kadar bu görevde kalmıştır.

¹⁷⁴ H. Basri Çantay, “Ramazan Muhasebeleri-Düzmece Hadisler-”, *Balıkesir Postası* (31 Temmuz 1948), 3.

¹⁷⁵ Çantay, “Ramazan Muhasebeleri-Düzmece Hadisler-”, *Balıkesir Postası* (31 Temmuz 1948), 3.

¹⁷⁶ Çakır, “Dursunbeyli Sarı Hoca'dan Hatıralar”, 45.

¹⁷⁷ Çakır, “Dursunbeyli Sarı Hoca'dan Hatıralar”, 45.

¹⁷⁸ Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 37.

Sarı Hoca, hafızlık cemiyetlerine katılır, orada sohbetler ederdi. Örneğin 1952'de Çardı köyünde Hafız Ali Kaya hocanın yetiştirdiği on iki hafızın hafızlık cemiyetine katılmış, cemiyetin sohbetini yapmıştır.¹⁷⁹ Sarı Hoca buradaki vaazında Kur'an'ın okunması ve ezberlenmesindeki faziletlerden bahsetmiştir.¹⁸⁰

3.4. Talebeleri

Sarı hoca çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bunların tamamının isimlerini tespit etmek mümkün değildir. Çünkü bunlardan bazıları öğrenimlerine Sarı Hoca'da başlamış bir şekilde talebesine gönderilmiş veya bir köyde öğrenimine başlamış belli bir seviyeye geldikten sonra Sarı Hoca'ya gönderilmiştir. Süleyman Emre,¹⁸¹ Ali Kaya,¹⁸² İlyas Çakır,¹⁸³ Abdullah Şenyiğit,¹⁸⁴ Abdullah Sali,¹⁸⁵ Mehmet Ermiş, Ali Dayı¹⁸⁶, Hasan Hüseyin Dinçel,¹⁸⁷ Ali Kuran, Adil Eren,¹⁸⁸ Hafız Faik Hoca,¹⁸⁹ Hafız Ahmet Hoca, Hafız Mehmet Efendi, Sadık Hoca, Nafiz Çakır Hoca,¹⁹⁰ Pazarcıklı Süleyman Hoca, Büyükorhandan Ali Osman Hoca,¹⁹¹ İvrindi'li Raşit Hoca, Karyağmazlı Hacı Hatip Hoca, Akdereli Tahsin ve Halil Canlı¹⁹² onun talebeleri arasında yer almaktadır.¹⁹³

Kütahya Bölücek köyünde yüksek tahsil gören - çoğu yukarıda zikredilenler olmak üzere - talebeleri şunlardır: Hafız Hüseyin, Kamalı Mehmet, Ali Hoca, Emin Hoca, Veli ve Ahmet İnci, Seydiköylü Mehmet, Bayıryüzüğüney köyünden Hafız İlyas Çakır ve Çolak Hafız Ali, Dügüncülerli Hacı Süleyman Efendi, Dügüncülerli Kemal Hoca, Sacayaklı Mehmet Hoca, Danaçalılı Süleyman Hoca, Adaörenli Halil

¹⁷⁹ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 28.

¹⁸⁰ Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 28.

¹⁸¹ Dursunbey'in Dügüncüler Köyündendir. Sarı Hoca'nın icâzetli öğrencilerindendir.

¹⁸² Bursa'nın Orhaneli ilçesinin Demirci köyündendir. Hafız İlyas'ın hafızlık hocasıdır. Ali Kaya Hoca, Harmancık ve Orhaneli'de imamlık ve Kur'an kursu öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra da Sarı Hoca'da Arapça öğrenmek ve okumak üzere ailesiyle birlikte Bayıryüzüğüney köyüne gitmiştir. (bk. Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 27, 30).

¹⁸³ Dursunbey'in Bayıryüzüğüney köyündendir. Halen Bursa'da ikamet etmektedir. Hafız İlyas 1965'li yıllarda Dursunbey'in benim de doğduğum yer olan Güğü köyünde Ramazan ayı boyunca erkelere ve kadınlara vaaz vermiştir. Hafız İlyas, bu vaazlarıyla köy halkı üzerinde etkili olmuş, insanların İslâmî hassasiyet kazanmalarına katkı sağlamıştır. İlyas Çakır Hoca köyde hâlâ "Hafız İlyas" ismiyle hayırla anılmaktadır.

¹⁸⁴ Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi Şahmelek köyündendir.

¹⁸⁵ Dursunbey'in Karyağmaz köyündendir.

¹⁸⁶ Halen Bursa'da ikamet etmektedir.

¹⁸⁷ 1940 yılında Bursa'nın Orhaneli ilçesi Harmancık nahiyesi Karacaköy'de doğmuştur. 2019'da vefat etmiştir.

¹⁸⁸ Dursunbey'in Karyağmaz köyündendir.

¹⁸⁹ Dursunbey'in Bayıryüzüğüney köyündendir. O köyde imamlık yapmıştır (Dinçel, *Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*, 32).

¹⁹⁰ İlyas Çakır'ın babasıdır.

¹⁹¹ Halen Bursa'da ikamet etmektedir.

¹⁹² bk. Dinçel, *Sarı Hafız Hoca*, 34.

¹⁹³ Talebeleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Kaya, *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*, 20-23: Çakır, Dursunbey'li Sarı Hoca Efendi'den Hatıralar", 36.

Canlı, Yassıörenli Ahmet Hoca, Tafak Köylü Ali Molla, Mazlumlar/Akdereli Ali Kuran (1924 doğumlu) ve kardeşleri Mustafa Kuran ve Halil Kuran, Kütahya'nın Güveççi köyünden Abdurrahman Karazeybek ve Harmancık Karacaköylü Hasan Hüseyin Dinçel.

Bölcek'te yüksek ders okuyan talebelerin sayısı yirmi ikidir. Bunlardan başka ismi hatırlanmayanlar da olabilir.¹⁹⁴

Talebeleri Abdullah Şenyiğit (ö. 2020) ve Ali Dayı'nın ifadelerine göre Sarı Hoca, en son on (veya on bir) talebesine icâzetnâme vermiştir.¹⁹⁵ Edinebildiğimiz bilgilere göre Danaçalılı Süleyman, Düğüncülerli Hacı Süleyman, İlyas Çakır, Ali Dayı, Abdullah Şenyiğit, İvrindi'li Raşit Hoca, Delice'den Mehmet Hoca,¹⁹⁶ Ali Kaya, Ali Kurhan, Ali Osman Hoca, Orhankebir'den Emin Hoca bunlar arasındadır.¹⁹⁷ Ali Dayı'nın ifadesine göre Sarı Hoca, on veya on bir talebesine icazet töreni yaparak belgelerini kendilerine vermiştir.¹⁹⁸ Bunlardan sadece Abdullah Şenyiğit'e verdiği icâzetnâme ye ulaşılabilmiştir. Sarı Hoca, aslen Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi Şahmelek köyünden olan talebesi Hafız Abdullah'a verdiği icâzetnâmede talebesi Abdullah'ın adı "Hafız Abdullah el-Hulûsi b. Said eş-Şahmelekî" şeklindedir. el-Hulûsi sıfatı kendisine Sarı Hoca tarafından verilmiştir.¹⁹⁹ Bu icâzetnâme, Mehmet Ruhi b. Derviş Selim el-Bosnevî imzasıyla 27 Şaban 1387 (30 Kasım 1967) tarihinde verilmiştir.²⁰⁰

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sarı Hoca'nın talebeleri Çolak Hafız Ali Hoca, Hafız İlyas Çakır ve Ali Dayı Hoca hariç vefat etmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı'nın son yıllarıyla Cumhuriyet'in ilk elli yılını kapsayan süreçte genelde ülkemizde özelde ise Balıkesir'de çok sayıda âlim yaşamıştır. Yetişme tarzları, aldıkları eğitim, verdikleri eserler ve yaptıkları hizmetlerle Hasan Basri Çantay ve Sarı Hoca (Mehmet Ruhi Turan) diğerlerine nazaran ayrı bir yer tutmaktadır. Her ne kadar aynı dönemin ortak özelliklerini taşıyalar da farklı

¹⁹⁴ Dinçel, Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi, 60-61.

¹⁹⁵ Şenyiğit, "Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı", 49; Ali Dayı hoca ile yapılan görüşmede de aynı bilgi te'yid edilmiştir (09.01.2023).

¹⁹⁶ İvrindi'nin Mallica köyündendir. İstanbul'da vefat etmiştir. (İvrindi'nin Gümeli köyünden Fevzi Sönmez, 1963 ve sonrası yıllarda Düğüncülerli Süleyman Hoca'dan sarf nahiv ve diğer dersleri almıştır. 1964-65 yıllarında Gümeli Köyü camii'nin açılışına Sarı Hoca'yı davet etmiş, Sarı Hoca davete icabet ederek açılışa katılmış ve duâ etmiştir).

¹⁹⁷ Bu bilgiler, Sarı Hoca'nın oğlu Hafız Şerafettin Turan, talebeleri Hafız İlyas Çakır ve Ali Dayı, torunu Mehmet Ruhi Yılmaz ve Sarı Hoca'nın icazetli talebesi merhum Abdullah Şenyiğit'in oğlu Hasan Şenyiğit'ten alınmıştır.

¹⁹⁸ Törende icazet alan bir talebesinin kendilerine verilen icâzetnâme ile hocalık yapmalarının zorluğundan söz edince Sarı Hoca şu veciz ifadeyi kullanmıştır: "İcazet alırken hoca olunmaz, icazet verirken hoca olunur." [Ali Dayı Hoca (09.01.2023)]

¹⁹⁹ Bu bilgi Abdullah Hoca'nın oğlu Hasan Şenyiğit'ten alınmıştır.

²⁰⁰ Sarı Hoca, *İcâzetnâme*, 27 Şaban 1387 (30 Kasım 1967).

hizmetlerini farklı alanlarda yoğunlaştırmışlardır. Bu çalışma sonunda ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

1. Çantay ve Sarı Hoca, son dönem Osmanlı eğitim kurumlarında eğitimlerine başlamışlar fakat kendi özel şartları veya ülkenin/dünyanın içine düştüğü şartlar sebebiyle formal eğitimlerini tamamlayamamışlar kendi özel imkânlarıyla eğitimlerine devam etmişlerdir. Örneğin Çantay, Balıkesir'de ibtidâiye ve rüşdiyeyi tamamlamış fakat lise eğitimini babasının ölümü üzerine kardeşlerine bakmak zorunda kaldığı için yarıda bırakmak durumunda kalmıştır. Geri kalan eğitimini Balıkesir Mevlevihâne Medresesi'nde Râgıpzâde Ahmet Nâci Efendi'den Arapça, Müstecabîzâde Adil (Halil) Efendi ile Balıkesir Müftüsü Osman Nuri Efendi ve Müftü Kodanazzâde Hacı Ahmet Efendi'den Farsça dersleri almıştır. Arapça, Farsça ve dini ilimler alanındaki öğrenimini tamamladıktan sonra icâzetnâmesini aldı. Çantay dini ilimlerin yanında hukuk, maliye ve iktisat gibi alanlarda kendini geliştirmiştir.

Sarı Hoca'da çocukluk ve gençlik dönemi eğitim öğretimini Osmanlı'nın son yıllarının eğitim kurumlarında almış, hizmetlerini Cumhuriyet döneminde icra etmiştir. O da Çantay gibi, ibtidâiye ve rüşdiyede okumuş (Orhaneli/Bursa), ardından medreseye gönderilmiştir. 1. Dünya savaşının başlamasıyla öğrenci yokluğundan medrese kapanmış Sarı Hoca eğitimini kendi imkânlarıyla bölgede yaşanan âlimlerden dersler alarak tamamlamış, sonunda icâzetnâme alarak hocalık yolunda ilerlemiştir.

2. Çantay, Millî mücadele yıllarında aktif olarak kurtuluş mücadelesine katılmış, çıkardığı gazeteler ve yazdığı yazılarla bu savaşta yerini almıştır. Çıkardığı *Ses* gazetesi bu yıllarda sadece Balıkesir'de değil ülkede uyanışın ve kurtuluşun sesi olmuştur. Bu yönüyle Çantay bizâtihi ülke meselelerinin içinde yer almış, üzerine düşeni bütün gücüyle yerine getirmiştir.

Çantay'dan on üç yaş küçük olan Sarı Hoca ise o yıllarda bir taraftan kendisini yetiştirirken diğer taraftan Orhaneli'de imamet görevi yapmış, vaazlar vermiş, insanlara dinlerini öğretmek üzere çalışmalarda bulunmuştur.

3. Çantay, TBMM'nin birinci döneminde Karesi mebusu olarak görev yapmış, Mecliste Mehmet Akif Ersoy'la birlikte yakın olarak çalışmış İstiklâl Marşı'nın yazılmasına katkı sunmuştur. Kendisine tevcih edilen İstiklâl madalyasıyla Balıkesir'e dönen Çantay, burada sivil toplum kuruluşlarında yöneticilik yapmış, sosyal faaliyetlerde bulunmuştur.

Sarı Hoca ise, Dursunbey'e gelip yerleştiğinde imamet vazifesinin yanı sıra, din eğitimi ve öğretimi konusunda zorlukların yaşandığı sıkıntılı yıllarda gece gündüz demeden yaz kış demeden köylerde insanlara Kur'an ve İslâm ilimlerini öğretmek için mücadele etmiş, medrese usulü eğitimlerle bu hizmetini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dursunbey başta olmak üzere Kütahya'nın köylerinde

çok sayıda medreseler oluşturmuştur. Bu çaba sonucu genç-yaşlı çok sayıda kişiye Kur'an öğretmiş, hafız yetiştirmiş, oluşturduğu ilim meclislerinde yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebeleri köylerde görevlendirerek yeni talebelerin yetişmesine vesile olmuştur. Yaptığı hizmetler karşılığında ücret almamış, saatçilikten elde ettiği gelirler ve halkın kendisine yaptığı maddi yardımlarla (hoca hakkı) hayatını idame ettirmiştir.

4. Çantay, Kur'an meâli, hadis kitabı, dinî eserleri tercüme çalışmaları, dinî makaleleri ile İslâm âlimi olduğunu kanıtlamış bir şahsiyettir. Bu çalışmalarını nedeniyledir ki Amirikan ilahiyatçı Kenneth W. Morgan'ın, dinleri o dinin âlimleri tarafından tanıtmak amacıyla hazırladığı kitap için Türkiye'yi temsilen makale talebini Hasan Basri Çantay'a yapmıştır. O hem ülkede hem de ülke dışında tanınan bir âlimdi. Çantay âlim olduğu kadar, yazdığı diğer kitap ve yazılarıyla yaptığı görevlerle aynı zamanda bir münevverdir. O, ülke meseleleriyle yakından ilgilenmiş, İslâm'ı doğru anlama ve yaşama konusunda çaba sarf etmiş, bidat ve hurafelere karşı savaş açmış bir âlimdir.

Sarı Hoca, özellikle 1930-1950 arası yıllar başta olma üzere devam eden yıllarda yaşadığı yerlerde (Bursa, Balıkesir, Kütahya, İzmir, Manisa) köy ve kasabalarda insanlara İslâm dinini öğretmek için zor şartlarda mücadele etmiştir. Kendisini din eğitimi ve öğretimine adanmış, bölge halkı üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Görev yaptığı yerlerde insanlara dokunmuş, onlarla birebir ilgilenmiştir. Camide vaazlarıyla hem kadınlara hem de erkelere ilmihâl bilgileri öğretmekle kalmamış iyi bir insan ve iyi bir Müslüman olmanın yollarını göstermiştir. Bunu çoğu zaman sözle değil yaşayışıyla ortaya koymuştur. Kısacası Sarı Hoca, kendisini Osmanlı'dan devam eden klasik usullerle eğitim vermeye, âlim yetiştirmeye vakfetmiş ve bunları sadece rızayı bari için yapmış, yaşadığı bölgede insanlar üzerinde derin izler bırakmış mütevâzı bir âlimdir.

Sonuç olarak Hasan Basri Çantay ve Sarı Hoca'nın, yaşadıkları dönemde Balıkesir başta olmak üzere bölge ve ülke insanının özellikle dini ve ilmi yönden yetiştirilmesi için kendilerini adanmış vakıf insanlar olduğu söylenebilir. Tıpkı Şeyh Lütfullah, İmam Birgivî, Gönenli Mehmet Efendi ve diğerleri gibi. Bugün Balıkesir'de 'Hoca' dendiğinde akla hâlâ öncelikle Hasan Basri Çantay, Sarı Hoca gibi isimler geliyorsa bu, onların bu topraklarda yaşayan insanların gönüllerine ettikleri ilim ve irfan tohumlarının eseri olsa gerektir.

Kaynakça

- Aşık, Nevzat. Açılış Paneli, *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyığıt, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Baktır, Mustafa. "Mahmud Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/ 365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bayyığıt, Mehmet. Balıkesirli Bir Öncü Hasan Basri Çantay. *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyığıt, Yunus Emre Gördük, Doç. Dr. Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Beydili, Kemal. "Osmanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/496-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Cengiz, Lütfü. Hasan Basri Çantay'ın Ehl-i Sünnet/Hanefilik/Maturidilik Vurgusu (nun Gereçekleri ve Temelleri. Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay. ed. Mehmet Bayyığıt, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Çakır, İlyas. "Dursunbey'li Sarı Hoca Efendi'den Hatıralar". Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Münasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu. ed. Hüseyin Yaşar. İzmir 2011.
- Çanakcı, Ahmet Ali. *Yaygın Din Eğitiminde Din Görevlilerinin Rolü*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Çanakcı, Ahmet Ali. "Cumhuriyet Dönemi Örgün ve Yaygın Din Eğitimi", *Türkiye Vizyonu Multidisipliner Çalışmalar*, ed. Bülent Kırmızı-Bahar İşigüzel. 12-41. Bursa: Ekin Yayınevi, 2019.
- Çanakcı, Ahmet Ali. "Türkiye'de Örgün Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi", *Din Eğitiminde Ana Konular*. ed. Mehmet Bahçekapılı-Ahmet Ali Çanakcı. 257-292. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Çanakcı, Ahmet Ali. "Hasan Basri Çantay'da Eğitim: "Himâye-i Etfâl" Çalışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme (Günümüz Eğitim Sistemi İle Mukayeseli)", *Mîzânü'l-Hak İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2016), 57-74.
- Çantay, Hasan Basri. *Tefsirli Kur'ân Meâli: Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. M. Ali Yekta Saraç. İstanbul: Risale Yayınları, 2011.
- Çantay, Hasan Basri (Balıkesirli). *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. nşr. Mürşid Çantay. İstanbul: Elif Ofset, 12. Baskı, 1401/1981.
- Çantay, Hasan Basri (Balıkesirli). *Birinci Kırk Hadis ve Meâlleri*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1955.
- Çantay, Hasan Basri (Balıkesirli). *Otuzuncu Kırk Hadis ve Meâlleri*. İstanbul: Sönmez Neşriyat 1962.
- Çantay, Hasan Basri. *İslamic Culture in Turkish Areas. İslam the Straight Path*, ed. Kenneth W. Morgan. (1958), 1-3.
- Çantay, H. Basri. "Ramazan Muhasebeleri-Düzmece Hadisler-". *Balıkesir Postası* (30 Temmuz 1948), 2.

- Çantay, Basri. "H.B. Çantay, Vâiz'den bazı sualler soruyor?". *Balıkesir Postası* (5 Ağustos 1948), 1.
- Çevik, Zeki. I. Meclis Gizli Celse Zabıtlarına Göre Karesi Mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey'in Siyasi Mücadelesinden Örnekler. *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*. ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Dinçel, Ömer Faruk. *İlme ve Hizmete Adanan Bir Ömür Hasan Hüseyin Dinçel Hocaefendi*. Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/4renk Dijital Baskı Merkezi, 2022.
- Dinçel, Ömer Faruk. *İlme ve Hizmete Adanan Bir Ömür Sarı Hafız Hoca (Mehmet Ruhi Turan)*, Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/4renk Dijital Baskı Merkezi, 2022.
- Doğan, R.-İpek, Y. "Cumhuriyet Döneminde Dinî Yükseköğretimin Tarihsel Gelişimi". *Demokrasi Platformu Dergisi* 11/37 (2022), 176-211.
- Dumlu, Ömer-Şen, Ziya. Hasan Basri Çantay ve Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm. *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*. ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi Yay. 2021.
- Duran, Ahmet. "Hasan Basri Çantay", *Tohum*, 3/35 (Kasım 1968), 14.
- Eliaçık, Muhittin. "eş-Şifa'nın Türkçe Tercüme ve Talib Hocaşade İshak Necib Karsî'nin Terceme-i Şifa-i Şerif'i". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN* 67 (Haziran 2019), 205-214.
- Gördük, Yunus Emre. Bilimsel Tefsir Açısından Hasan Basri Çantay'ın "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîmi". *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*, ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Işık, Emin. "Hasan Basri Çantay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Cer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.
- Kapukaya, Zeliha. Hasan Basri Çantay'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme. Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, 244-275.
- Kapukaya, Zeliha. Hasan Basri Çantay'a Yapılan Bir Demokrasi Ayıbı. *Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay*. ed. Mehmet Bayyigit, Yunus Emre Gördük, Mehmet Özkan. Balıkesir: Altıeylül Belediyesi, 2021.
- Karayaman, Mehmet. Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarında Yer Alan Balıkesir Doğumlu Ulemalar Hakkında Bir Değerlendirme. *Geçmişten Günümüze Balıkesir'in Kültürel Mirası-1*, ed. Mehmet Bayyigit, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakçı, Asem Abdelghany, Mustafa Polat, Lütfü Cengiz. Konya: Palet Yayınları 2022.
- Karesi*, "Mühim Bir Eser" (21 Şaban 1338-10 Mayıs 1336 (1920), 4.
- Karesi*, "İntihabat" (5 Şaban 1338-26 Nisan 1336 (1920), 3.
- Kaya, Remzi. *Sarı Hoca ve İnsân-ı Kâmil*. Bursa: Emin Ticaret Yayıncılık, 2002.

- Osmanlı Arşivi [BOA], İrâde Dâhiliye,1489/10.
- Osmanlı Arşivi [BOA], İrâde Dâhiliye 1327Za-30.
- Öcal, Mustafa. "Dünden Bu Güne İmam Hatip Liseleri", *100. Yılında İmam-Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu Sempozyumu –Bildiriler-(23-24 Kasım 2013)*, ed. Recep Kaymakcan ve dğr. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 65-14. 2015.
- Öntuğ, Mustafa Murat-Uygun, Kamil. "İdadinin Son Yıllarından Liseye: Karesi Sultanisi (1913-1923)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/28-1 (20. Yıl Özel Sayı) (Aralık 2012), 129-156.
- Özcan, Tahsin. "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/538-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özdemir, Zekeriya. *Karesi Beyliği'nden Cumhuriyet'e Balıkesir Mülki İdarecileri*. Ankara: T.C. Balıkesir Valiliği, 2003.
- Özkan, Mehmet. "Hasan Basri Çantay'ın "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/25-1, (20. Yıl Özel Sayısı) (Aralık 2012), 43-66.
- Özkan, Mehmet. "Hasan Basri Çantay'ın "On Kere Kırk Hadis" Adlı Eserinde Ahkâm Hadislerine Getirdiği Fikhî Yorumlar," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, XIX/1 Haziran 2015, 287-314.
- Öztürk, Cemil. "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztürk, Zehra. "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5/9 (2007), 401-445.
- Sarı Hoca. *Tercüme-i Hal*, vr. 4.
- Sarı Hoca. *Sarf Cümlesi*. (Yazan: Abdullah Şenyiğit), (1389/1970).
- Sarı Hoca. *Şemsiye mefhumu*. (Yazan: Abdullah Şenyiğit), 72.
- (Sarı Hoca) Mehmed Ruhi b. Derviş Selim el-Bosnevi. *İcâzetnâme*. 27 Şaban 1387 (30 Kasım 1967), 1-24.
- Şenyiğit, Abdullah. Sarı Hoca'dan Dine Hizmet Aşkı". *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Münasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu*. ed. Hüseyin Yaşar (İzmir 2011), 50.
- Şenyiğit, Abdullah. *Duâ ve Vird Defteri*, 1.
- Turan, Şerafettin. "Sarı Hoca'nın Oğlu Olmanın Anlamı". *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Münasebeti İle Kur'an'ı Anlama Sempozyumu*, ed. Hüseyin Yaşar. İzmir 2011, 51.
- Turan, Mehmet Ruhi Turan (Sarı Hoca). *Notlarım*. Haz. Mehmet Ruhi Yılmaz. Bursa: Düşünce Kitabevi, 1. Baskı 2019.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308-310. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Tülücü, Süleyman. "Şeyho, Luvîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/86-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uğur, Mücteba. *Hasan Basri Çantay*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

(Uzunçarşılı), İsmail Hakkı b. Mehmed Latif. *Karesi Meşahiri*. Karesi: (Vilayet) Matbaası, h. 1342, 1. Baskı, 25.

Yazıcı, Nesimi. *Ocak 1998 Balıkesir Depremi ve Sonrası*. Ankara, 2003.

Yazıcı, Nesimi. "Hasan Basri (Çantay) ve Ses Gazetesi". *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu*. 1993, 1.

Zor, Muhammed Revaha-Düzgün, Osman. "Ebû Medyen Şu'ayb El-Ensari'nin Hayatı, Eserleri, Edebi Yönü Ve Sufi Şiiri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 11/1 (Ocak 2021), 289-312.